

Zoogdier

jaargang 18 (I) maart 2007

*Wilde katten in Nederland
Kersenpitten en hazelmuizen
Interview met Freek Niewold*

Inhoud Zoogdier 18(1) maart 2007

Voorpagina:

Wilde kat

Foto: Jaap Mulder

Artikelen

Met fotovalen op zoek naar de wilde kat 3

Jaap Mulder

Kersenpitten en hazelmuizen, een pittig verhaal 6

Goedele Verbeylen

"Het gaat mij niet om de soorten, maar om het systeem" 10

Froukje Rienks

Hyperlink 16

Thema: Zoogdieren kijken

Websites: Pyrenese desman

Digitale publicaties: De zwijnen van Zedelgem, VUB zet haar klauwen in het vleermuis-onderzoek, digitale nieuwsbrief

Surf ook even naar: Huilers aan de Waddenzee

Waarnemingen 18

Huisspitsmuis nieuw op Texel, Eerste vondst dwergmuis op Griend, Manke dwergspitsmuis, Boomarter gespot in Gaasterland! Pit(af)val, Mariahof met kolonie franjestaarten voor het eerst in gebouw in Vlaanderen

Boekbesprekingen 22

Walvissen en dolfijnen in de Noordzee, Zorg voor de boomarter! Ökologie und Schutz von Fledermäusen in Dörfern und Städten

VZZ nieuws 25

Project 'Soort van de maand', Nationale Braakbalpluisweek 2006, Van bestuur en bureau, Nieuwe eindredacteur Zoogdier

Natuur.nieuws 30

Agenda 30

Achterpagina:

Moeflon door Fiona Zondervan

Foto: Fiona Zondervan

Met fotovallen op zoek naar de wilde kat

Jaap Mulder

Nu er steeds meer berichten en artikelen verschijnen over het vóórkomen van wilde katten in Nederland, vond de Provincie Limburg het hoog tijd dat er eens goed gezocht werd naar dit geheimzinnige zoogdier. Dat resulteerde in een kortlopende, intensieve inventarisatie van de bossen in het meest zuidoostelijke puntje van Nederland. Gekozen werd voor het gebruik van de 'fotoval', waarbij een camera een foto maakt als zijn sensor een beweging registreert. De methode wordt in de tropen veel toegepast, vooral in moeilijk terrein, in het donker en bij schuwe dieren. Met een mooi resultaat.

Oorspronkelijk kwam de wilde kat *Felis silvestris* voor in de bossen van heel Europa, noordelijk tot en met Schotland en Denemarken. Door de ontbossing en vanwege bestrijding door de mens verdween hij op heel veel plaatsen. In West-Europa overleefde hij ternauwernood in Schotland, terwijl in de Ardennen, Noord-Oost Frankrijk, het Pfälzerwald en de Eifel nog wel een redelijke populatie aanwezig bleef. Al in de jaren zeventig werd uit de Ardennen gemeld dat het daar goed ging met de wilde katten en dat de populatie zich zelfs uitbreidde. Ook uit de Duitse Eifel komen goede berichten. Daar deed Manfred Trinzen uitgebreid onderzoek naar de wilde kat, met zenders, maar ook met een door hem ontwikkelde inventarisatiemethode. Hij plaatste fotovallen in het veld, van het beproefde merk Trailmaster, en sloeg vóór de lens een 'lokstok' in de grond. Dat was gewoon een ruwe lat uit de bouwmarkt, met een paar druppels van een voor katten bijna onweer-

staanbare lokstof, valeriaanolie. De katten bleven vaak minutenlang voor de camera hangen, wreven hun lichaam tegen de stok aan, likten er soms zelfs aan, kortom, ze lieten zich mooi fotograferen, zo mooi dat soms individuele herkenning mogelijk was. Ook bleven veel haren aan de ruwe lat hangen, wat DNA-onderzoek mogelijk maakte. Zo kon Manfred grote gebieden op het voorkomen van de wilde kat inventariseren.

Het Vijlenerbos bij Epen staat in verbinding met de bossen in de Noord-Eifel. Foto: Jaap Mulder

Omdat het zo goed gaat met de samenhangende populaties in Ardennen en Eifel, kon het niet anders of de wilde kat moest ook Nederland gaan bereiken. Daarom kreeg hij al in 1996 een beschermde status. Aangezien de wilde kat in zijn voorkomen sterk aan bos gebonden is, gaat het uitbreidingsproces waarschijnlijk vooral via bosgebieden. In Zuid-Limburg is het grootste boscomplex het Vijlenerbos, van Staatsbosbeheer. Dat staat in directe verbinding met het nog grotere Aachenerwald, dat weer via een paar kleinere bosgebieden als 'stepping stones' contact heeft met de bossen van de Noord-Eifel, waar met zekerheid wilde katten voorkomen. Van het Aachenerwald is dat (nog) niet bekend. Als de wilde kat al in ons land rondstapt, dan moet het wel in het Vijlenerbos zijn, was de voor de hand liggende gedachte. Maar dat pakte anders uit...

Fotovallen

Een zoektocht op internet onthulde een ruime keuze aan waterdichte, makkelijk toepasbare 'wild-life cameras', ontwikkeld voor de Amerikaanse jager. Voor het onderzoek schafte de provincie tien camera's aan van het goedkoopste type, de Stealthcam MC2-GV, via de website van National Geographic. Dit type werkt nog met ouderwetse filmrolletjes, maar is klein en dus goed te verbergen,

Een fotoval, de Stealthcam MC2, onderaan een boomstam, zo goed mogelijk gecamoufleerd. Foto: Jaap Mulder

en bovendien zeer goedkoop (ongeveer €100 all-in), waardoor eventuele diefstal niet zo'n probleem zou zijn. Daarnaast schaften we vijf digitale camera's aan, en wel het type Moultrie Digital Game camera 200, voorzien van een extra SD-geheugenkaart. Beide typen hadden zo hun problemen, maar na een week ervaring viel er goed mee te werken. Uiteindelijk beviel de goedkope, analoge camera in de praktijk nog het best, al moesten de (meestal dia-)filmrolletjes er in een lichtdichte foto-wisselzak uit worden gehaald, omdat het terugspoelen niet goed werkte.

Hoe te werk gaan?

Bij het plaatsen van de camera's in het bos hield ik er allereerst rekening mee dat ze uit het zicht hingen van een pad, om diefstal te voorkomen. Vervolgens was een goede spreiding over het bos belangrijk, om de trefkans zo hoog mogelijk te maken. Ook lette ik zoveel mogelijk op de nabijheid van voor katten interessante plekken: ruige graslandjes met veel muizen langs de bosrand, dassenburchten (die wel eens als slaapplek worden gebruikt), omgevalen bomen en dichte ruigtes. Tenslotte werd een camera altijd binnen enkele meters van een duidelijke wissel ('dierenpaadje') gezet, maar zonder dat die in beeld kwam. Het was niet de bedoeling om alle passerende dieren te fotograferen, maar om met de geurstof specifiek de katten van de wissel af te lokken tot voor de camera.

De camera's werden aan de voet van een boom vastgeschroefd, zo onopvallend mogelijk door een camouflage met mos, dode takken, hulsttakken, varens en dergelijke. Twee of drie meter ervóór werd een stuk van een boomtak in de grond geslagen, waarvan het uiteinde met een scherp mes was bewerkt om zoveel mogelijk haren te kunnen 'vangen'. Zo'n paaltje gemaakt van een boomtak ziet er op de foto's een stuk natuurlijker uit dan de 'Trinzen-lat' uit de bouwmarkt. Op en langs de top druppelde ik wat van de valerianolie, maar ook smeerde ik enkele druppels op een tak of stam erboven, zo hoog mogelijk, om de geur goed te verspreiden. Meestal werd de camera zo geprogrammeerd, dat bij elke activering drie foto's na elkaar werden genomen. Daarna reageerde de sensor een minuut lang niet meer op beweging.

De auteur druppelt een beetje valerianaolie op het lokpaaltje. Het leitje geeft locatie en datum, om de daaropvolgende foto's van dieren aan de juiste locatie te kunnen blijven koppelen. Foto: Jaap Mulder

Het nachtleven openbaart zich

Iedere week verplaatste ik de vijftien camera's naar nieuwe plekken, omdat het werk in de Eifel uitwees dat er na een week zonder kattenbezoek nog maar zelden eentje opdook, hoewel de lokstof na een week, zelfs met veel regen, door mij nog steeds goed te ruiken was. Zo werd in november en december 2006 in enkele weken het hele Vijlenerbos afgewerkt, plus wat kleine bosjes in de aangrenzende valleien, zonder een spoor van een wilde kat. Van alles kwam er voor de camera. Bijna overal reeën *Capreolus capreolus*, die vaak ook geïnteresseerd aan het paaltje roken. Dassen *Meles meles* waren een goede tweede, en ook zij vonden de geurstof blijkbaar aantrekkelijk. Huiskatten *Felis catus*, waarvan de cypense uiteraard zeer kritisch werden bekeken, stonden qua aantal op plaats drie. In hoeverre

het toeval was weet ik niet, maar de dertien plaatsen waar huiskatten werden gefotografeerd lagen altijd aan de rand van het bos, of in kleine bosjes. Zaten er haren aan het paaltje, dan ging de adrenalinestromen: misschien een wilde kat? Dan is werken met die ouderwetse analoge techniek frustrerend, want diafilms ontwikkelen kost twee dagen.

Alle andere grotere zoogdieren kwamen ook langs: vos *Vulpes vulpes* (12x), haas *Lepus europaeus* (1x), konijn *Oryctolagus cuniculus* (8x), steenmarter *Martes foina* (5x), wild zwijn *Sus scrofa* (4x) en eekhoorn *Sciurus vulgaris* (1x). Trouwens, ook mensen, een hond en een koe. Vossen en steenmarters stonden altijd alleen maar op de eerste foto, die reageerden blijkbaar direct op de flits of op het geluid van de doordraaiende film. Bij reeën, dassen, katten en konijnen was dat niet zo, die stoorden zich nergens aan. Slechts op één foto stonden muizen, en wel twee (grote?) bosmuizen. Blijkbaar zijn de sensoren van deze camera's niet erg gevoelig, en dat kwam voor dit doel wel prettig uit. Eén van de mooiere foto's was die van een wild zwijn dat drie kleine, pasgeboren jongen meevoerde. Dat was erg vroeg, op 28 november al. Normaal worden de vroegste jongen pas eind januari geboren. Wellicht is het goede mastjaar hiervoor verantwoordelijk.

Wild zwijn met drie kleine jongen, 28 november 2006. Wilde zwijnen leken niet geïnteresseerd in de lokstof, maar kwamen waarschijnlijk toevallig langs. Foto: Jaap Mulder

Een steenmarter markeert het paaltje met zijn anaalklier. Blijkbaar is ook voor hem de valeriaangeur interessant. Foto: Jaap Mulder

Marters

Ook een steenmarter liet zich prachtig fotograferen. De handstand waarmee hij de geurplek op het paaltje markeert, onderscheidt hem duidelijk van een boommarter. Steenmarters markeren met hun anaalklieren, boommarters met een klierveld op de buik. Boommarters zie je dus met hun buik over dode takken of andere objecten wrijven, om hun geur af te geven. Helaas liet geen enkele boommarter zich voor de camera zien. Er zijn ook al lang geen betrouwbare waarnemingen in Zuid-Limburg gedaan. In de Eifel kwamen boommarters, nieuwsgierig als ze zijn naar afwijkende geuren, regelmatig naar de lokstokken toe. Het feit dat dit intensieve onderzoek, met gemiddeld meer dan 60 fotoval-nachten per 100 ha bos, geen enkele boommarter opleverde, betekent dan ook dat er met 99% zekerheid geen boommarters aanwezig waren.

Toch nog de wilde kat!

Na het Vijlenerbos en omgeving, was er nog wat tijd over. Zouden we Bovenste en Onderste Bos er ook nog even bij doen? Kon geen kwaad, en medewerking van Natuurmonumenten was snel geregeld. Deze twee bossen zijn niet zo

groot, zodat we met twaalf camera's in een week klaar waren. Alsof ik er een voorgevoel van had, had ik een bepaalde plek in het Bovenste Bos ('locatie 72') van te voren al uitgebreid gefotografeerd: een boomruïne in een verder nogal kaal bos. Bij controle zat het paaltje vol haren, en het filmpje was vrijwel helemaal vol. De ontwikkelde film toonde eerst een bezoek van een vos, en daarna 18 foto's van een onmiskenbare wilde kat (ook die op de cover van dit nummer). Zes minuten was hij ter plekke gebleven, uitgebreid kopjes gevend aan het paaltje. Uiteraard werden de foto's nog voorgelegd aan Manfred Trinzen, maar er was duidelijk geen enkel kenmerk dat de determinatie tegensprak. De dikke, kenmerkend getekende staart, het roze neuspuntje, de smalle rugstreep, de lange vacht en dikke bakkebaarden, de vage flanktekening: niets op aan te merken. DNA-onderzoek moet nog plaatsvinden, maar zal de determinatie ongetwijfeld bevestigen. Overigens is er veel verwarring over de verschillen tussen wilde kat en cyperse huiskat, en ik hoop daar nog eens duidelijkheid over te kunnen verschaffen.

Relevantie

Hoe belangrijk is deze vondst? In feite is het niet meer dan de constatering dat er wel eens een wilde kat in ons land rondloopt, naast de immigrant

'Locatie 72', een boomruïne in een verder vrij kaal stuk van het Bovenste Bos, waar later de wilde kat werd gefotografeerd. Vrijwel exact in het midden is het paaltje met leitje te zien, de camera zit vrijwel onzichtbaar tegen de liggende stam geschroefd. Foto: Jaap Mulder

Twee aan elkaar gesmede foto's bij hetzelfde lokpaaltje gemaakt, die de onderlinge grootte-verhouding laat zien tussen vos en wilde kat. Zowel vossen als katten kunnen trouwens nogal variëren in grootte.

Foto: Jaap Mulder

die in oostelijk Brabant werd gevangen en weer losgelaten. Toch is het opmerkelijk dat het met zo'n korte maar intensieve inventarisatie lukt om een wilde kat te vinden, dat kan nauwelijks toeval zijn. In januari was ik in de gelegenheid de methode eens uit te proberen in een echt wilde katten-land, de Franse Argonne. Met acht camera's, verspreid over zo'n 4000 hectare bosgebied, verkreeg ik in vijf nachten tijd zo'n veertig foto's van minstens zes verschillende katten, op vijf van de acht plekken! Dat is andere koek. We moeten ons dan ook niet voorstellen dat we in de toekomst te maken gaan krijgen met grote aantallen wilde katten in Limburg. Daarvoor is er momenteel nog te weinig bos, dat bovendien ook nog erg versnipperd is, al wordt daar wel aan gewerkt. Uit onderzoek met zenders in de Eifel blijkt, dat wilde katten daar activiteitsgebieden hebben van 400 tot 2500 ha, de wijfjes hebben gemiddeld kleinere leefgebieden dan de mannetjes. Op één plek kunnen echter veel wilde katten rondlopen, ze sluiten elkaar niet uit. Manfred Trinzen ving in zijn onderzoeksgebied tien verschillende wilde katten waarvan de activiteitsgebieden elkaar allemaal minstens voor een deel overlaptten. Voor optimale gebieden worden populatiedichtheden opgegeven van twee tot vijf wilde katten per 1000 ha, voor randgebieden (zoals Zuid-Limburg) een tot drie per 1000 ha. Het hele Vijlenerbos, dat overigens qua biotoop erg geschikt lijkt voor de

wilde kat, meet slechts 850 ha, en zou dus maximaal twee-en-een-halve wilde kat kunnen huisvesten... We moeten dus bijzonder zuinig omspringen met onze zeldzame wilde katten. Bij zichtwaarnemingen is het onderscheid tussen een cyperse huiskat en een wilde kat moeilijk; afschot van een in de natuur rondlopende cyperse kat brengt daarom een groot risico met zich mee op het per ongeluk doden van een wilde kat.

Met dank aan:

- Paul Voskamp, Provincie Limburg, voor het idee en de opdracht
- Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten voor toestemming
- Denis, Cridi, Kristof, Piet en Fia voor onderdak
- Musch & Tinbergen voor de wisselzak
- Manfred Trinzen, Ingrid Büttner & Darius Weber voor advies en hulp
- Hubert van Loo, WBE Grensland, als contactpersoon met de jagers.

Verder lezen?

- Canters, K.J., J.B.M. Thissen, M.A.J. van Diepenbeek, H.A.H. Jansman & K. Goutbeek, 2005. The wildcat (*Felis silvestris*) finally recorded in the Netherlands. *Lutra* 48(2) :67-90.
- Diepenbeek, A. van, 2006. Een wilde kat in huis. *Zoogdier* 17(2) :6-8.
- Trinzen, M., 2006. Zur Ökologie der Wildkatze *Felis silvestris* in der Nordeifel. *LÖBF-Mitteilungen* 2/06 :2-5.
- Wijsman, H., 1998. Op bezoek bij de wilde katten van Thüringen. *Zoogdier* 9(3-4) :20-22.

Jaap Mulder

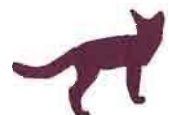
Bureau Mulder-natuurlijk

De Holle Bilt 17

3732 HM De Bilt

muldernatuurlijk@gmail.com

www.mulder-natuurlijk.nl

Kersenpitten en hazelmuizen, een pittig verhaal

Goedele Verbeylen

Net als de voorgaande jaren ging de Zoogdierenwerkgroep van Natuurpunt in de herfst van 2006 op zoek naar sporen van hazelmuizen. We hadden nog geen goed beeld van de volledige verspreiding van deze soort in Vlaanderen, dus elk spoor dat wees op aanwezigheid van hazelmuizen was belangrijk.

De sporen van hazelmuizen *Muscardinus avellanus* waar gewoonlijk naar gezocht wordt, zijn nestjes en door hazelmuis aangeknaagde hazelnoten. Hazelmuisnesten zijn -met enige ervaring- vrij goed te onderscheiden van nesten van andere diersoorten, zoals dwergmuis en boomklever. Ook worden hazelnoten op een zeer typische en gemakkelijk herkenbare wijze aangeknaagd door hazelmuizen. Daarom werd het zoeken naar aangeknaagde hazelnoten in het verleden al vaker gebruikt voor grootschalige inventarisaties in het buitenland (zoals 'the great nut hunt' in Groot-Brittannië). Daarnaast worden heel af en toe ook zichtwaarnemingen van

hazelmuizen gedaan, maar deze zijn gebaseerd op toeval en niet bruikbaar als inventarisatiemethode.

Hazelnoten

Omdat het onderscheid tussen knaagsporen van hazelmuis en andere muizensoorten belangrijk is voor de rest van het verhaal, gaan we hier even dieper op in. Dit onderscheid wordt ook beschreven in allerlei hazelmuispublicaties en diersporengidsen (zie o.a. Van Diepenbeek 1999, Bright et al. 2006).

Bosmuizen *Apodemus sylvaticus* beginnen een hazelnoot open te knagen door er een klein gaatje in te bijten. Dat maken ze dan groter en groter

Foto 1. Door bosmuis aangeknaagde hazelnoten. Foto: Goedele Verbeylen

Foto 2. Door rosse woelmuis aangeknaagde hazelnoten. Foto: Goedele Verbeylen

door de hazelnoot rond te draaien en met de onderste snijtanden stukjes van de noot af te bijten dwars op de opening. De bovenste snijtanden steunen hierbij op de buitenzijde van de hazelnoot, waardoor je rond de opening nog een band met kleine tandafdrukken ziet (foto 1).

Rosse woelmuizen *Clethrionomys glareolus* gaan op een gelijkaardige manier te werk, maar ze stoppen hierbij hun neus in de opening en steunen met de bovenste snijtanden op de binnenzijde van de hazelnoot. Je krijgt hier dus ook dwarse knaagsporen op het bijtvlak, maar geen band met tandafdrukjes aan de buitenzijde (foto 2).

Ook hazelmuizen draaien de hazelnoot rond terwijl ze een gaatje knagen. Ze schrapen hierbij echter stukjes van de opening af volgens de richting van de rand en niet dwars erop zoals de bosmuis en de rosse woelmuis. Hierdoor ontstaat een gladde ronde rand zonder dwarse knaagsporen. Rond de opening is een band te zien met knaagspoortjes naar buiten toe onder een hoek van 45°, zodat de opening aan een stralend zonnetje doet denken (foto 3).

Kersenpitten

Tijdens het zoeken naar vraatsporen vonden we in het Veursbos (Voerstreek, Vlaanderen) op een bepaald moment aangeknaagde hazelnoten van zowel hazelmuis als bosmuis die te midden van een

Foto 3. Door hazelmuis aangeknaagde hazelnoten. Foto: Goedele Verbeylen

heleboel aangeknaagde kersenpitten lagen. Toen we deze kersenpitten nader bekeken, viel het ons op dat deze op twee verschillende manieren aangeknaagd waren. Kersenpitten van het eerste type hadden een mooi rond gaatje in de zijkant, met een volledig gladde bijtrand (foto 4). Bij kersenpitten van het tweede type bevond de opening zich meestal aan de top en waren er duidelijk dwarse knaagsporen op de bijtrand te zien (foto 5).

Foto 4. Kersenpitten type 1. Foto: Goedele Verbeylen

Foto 5. Kersenpitten type 2. Foto: Goedele Verbeylen

Wie heeft het gedaan?

Kersenpitten van het tweede type waren we al eens tegengekomen tijdens sporentochten op verschillende plaatsen in Vlaanderen. Kersenpitten van het eerste type hadden we echter nog nooit gezien. Daarom dachten we meteen aan de hazelmuis als mogelijke dader. Om hier meer zekerheid over te krijgen, zochten we tijdens verdere inventarisaties stelselmatig naar kersenpitten van beide types. We kamden de Voerstreek volledig uit, met uitzondering van de meest westelijke punt.

Zekere sporen van hazelmuis, nl. hazelmuisnesten en aangeknaagde hazelnoten, vonden we enkel in de oostelijke helft van de Voerstreek. Ook type 1 kersenpitten vonden we enkel in dit gebied. Zekere sporen van de bosmuis, nl. aangeknaagde hazelnoten, vonden we in de hele Voerstreek, evenals zekere sporen van rosse woelmuis (maar op veel minder locaties) en type 2 kersenpitten.

Omdat de verspreiding van type 1 kersenpitten perfect overeenkomt met de verspreiding van de hazelmuis in de Voerstreek, zijn we er vrij sterk van overtuigd dat dergelijke kersenpitten afkomstig zijn van hazelmuis. De verspreiding van type 2 kersenpitten komt best overeen met de verspreiding van door de bosmuis aangeknaagde hazelnoten. Ook de rosse woelmuis is een mogelijke kandidaat, maar door rosse woelmuizen aangeknaagde hazelnoten werden op veel minder locaties gevonden dan type 2 kersenpitten en door de bosmuis aangeknaagde hazelnoten. Daarnaast komt ook de grote bosmuis *Apodemus flavicollis* voor in de Voerstreek. We weten niet in welke mate vraatsporen van deze soort gelijkenis vertonen met vraatsporen van de bosmuis.

Om echt zeker te zijn van de daders, moeten we voedselexperimenten uitvoeren. Daarom zijn we van plan om binnenkort een aantal bosmuizen en rosse woelmuizen gedurende een korte periode in gevangenschap te houden en kersen en hazelnoten te voederen. Dit zal hopelijk heel wat meer zekerheid geven. Voedselexperimenten met grote bosmuis zijn minder vanzelfsprekend, aangezien deze soort slechts in het uiterste oosten van Vlaanderen voorkomt. Hazelmuisen in gevangenschap houden, is voorlopig uitgesloten, want deze soort is beschermd en uiterst zeldzaam in Vlaanderen.

Tenzij er natuurlijk een hazelmuisje zou worden binnengebracht in een opvangcentrum, dan is het zaak om daar nuttig gebruik van te maken...

Een handige inventarisatiemethode

Als eenmaal zekerheid verkregen is over welke diersoort op welke manier kersenpitten aanknaagt, zal het zoeken naar deze vraatsporen een zeer handige bijkomende inventarisatiemethode opleveren. In het verleden hebben we niet echt gekeken naar de aanwezigheid van kerselaar, maar nu is het ons opgevallen dat deze in de Voerstreek en wijde omgeving bijna overal en vaak veelvuldig aanwezig is. Waarschijnlijk vormen kersen en de eiwitrijke zaden binnenin de kersenpitten een belangrijke voedselbron voor hazelmuisen en allerlei andere diersoorten. In tegenstelling tot hazelaars dragen kerselaar jaarlijks veel vruchten, waardoor het vrij gemakkelijk wordt om vraatsporen terug te vinden door te zoeken onder de kerselaars.

Hierbij willen we iedereen vragen om aandacht te schenken aan deze vraatsporen. Aangeknaagde kersenpitten, gevonden zowel binnen als buiten het gekende verspreidingsgebied van de hazelmuis mogen naar ons opgestuurd worden ter verificatie, want alle bijkomende gegevens zijn welkom. Wordt in ieder geval vervolgd...

Verder lezen?

- Bright, P.W., P.A.A. Morris & T. Mitchell-Jones 2006. The dormouse conservation handbook. Second edition. English Nature, Peterborough, UK.
- Van Diepenbeek, A. 1999. Veldgids diersporen. Stichting Uitgeverij van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, Utrecht, Nederland.

Goedele Verbeylen

Natuurpunt Zoogdierenwerkgroep

Vlaanderen

Coxiestraat 11

2800 Mechelen, België

goedele@zoogdierenwerkgroep.be

www.zoogdierenwerkgroep.be

“Het gaat mij niet om de soorten, maar om het systeem”

Froukje Rienks

Onderzoeker Freek Niewold is sinds eind november met pensioen. Kort daarvoor sprak Zoogdier met hem over zin en onzin van muskusrattenbestrijding, herintroducties, hekkenklimmende lynxen en het belang van natuurlijke processen.

Wat was uw allereerste zoogdieronderzoek?

Eind 1969 begon ik met mijn eerste baan bij het RIN (Rijksinstituut voor Natuurbeheer, red.) in de groep van Jan van Haften. Oprukkende hondsdoelheid was toen het probleem. De vos werd fel bestreden. Er was zelfs nog een premie voor geschoten vossen. Wij wilden echter meer over de populatiedynamica en zijn sociale gedrag weten. Daarom pasten we radio-telemetrie toe, in het eerste telemetrie-project van Europa. De techniek kwam uit de Verenigde Staten en was ontwikkeld voor de ruimtevaart. De vossenhalsband had een bereik van 500 tot 700

meter en hield het ongeveer een half jaar uit. Dat vonden we toen al geweldig! Nu implanteren we bij otters zendertjes met een bereik van twee kilometer en een levensduur van meer dan een jaar. Maar technisch ging het niet direct goed. De zenders waren te groot, de vossen beten ze stuk en vooral: de batterijen waren niet betrouwbaar. Toen zijn we naar een pacemakerproducent in Arnhem gestapt en kregen we betere batterijen, plus een batterijtestprogramma. Daarmee hebben we een enorme sprong vooruit gemaakt. De telemetrietechniek is geweldig. Je kunt diersoorten bestuderen die je vrijwel niet te zien krijgt. Bij otters merk je dat nog steeds: als de zender uitvalt, weet je opeens niets meer.

Freek Niewold in 1972 per vliegtuig op zoek naar een 'verdwaalde' vos. Foto: Alterra

Waarom zoogdieren?

'k Ben vrij breed hoor: ik heb bijvoorbeeld ook korhoenders en rivierkreeften onderzocht. Tijdens mijn studie biologie in Groningen heb ik gepleit voor ecologie en natuurbeheer in de opleiding. Ik was gegrepen door sociaal gedrag en biologische processen. Evolutie is bijvoorbeeld geen theorie, maar een proces. Bij de vossen dacht ik eindelijk natuurlijke processen te bestuderen. Op de Veluwe leek dat wel zo, maar daar omheen werd veel geschoten. Het was dus moeilijk te achterhalen wat de populatiegrootte nu echt bepaalde. Hier ontstond mijn drive: het is toch van de gekke, dat we de natuur niet meer goed kunnen bestuderen?

Sindsdien probeer ik me zoveel mogelijk op die natuurlijke processen te richten. Je hebt nu

de biodiversiteitstrend met soortjes vasthouden, landschappen behouden. Maar het gaat niet om het aantal soorten dat je op een vierkante meter hebt. Probeer toch zoveel mogelijk negatieve invloed van de mens uit te sluiten! Dat is zelfs in Nederland te proberen, bijvoorbeeld in de uiterwaarden. De Veluwe is voorgedragen voor de Werelderfgoedlijst, maar ik pleit er al jaren voor om een deel ervan te bebouwen. Aan soorten verlies je niet veel. De 'overlanden' liggen hoog, en die hebben we tot natuur gepromoveerd omdat het te arm was voor landbouw. Terwijl het beekdal ecologisch het interessantst is en juist daar wordt gebouwd. De waterspiegel stijgt, het land daalt, er komt meer regen en het weer wordt onvoorspelbaarder. Er moet een toekomstvisie komen: nieuwbouwlocaties zouden niet meer op lage landen maar alleen op de zandgronden mogen komen. We moeten wel een deel van de Veluwe bewaren en dat zo natuurlijk mogelijk beheren en met beek- en rivierdalen verbinden. Verder moeten we nu echt werk maken van verbindingen met de polders. Dan kunnen de grote zoogdieren weer trekken van de Oostvaardersplassen via de Veluwe naar Duitsland. Nu kunnen we dat nog regelen, voordat alle ruimte vergeven is. En je hebt ook een predator nodig. Dit strijden voor meer natuurlijke processen houdt me bij het werk op de been. Maar het geeft ook wel eens teleurstellingen.

"We moeten niet overal de muskusratten een kopje kleiner maken". Foto: Alterra

Over natuurlijk gesproken: moeten we in Nederland doorgaan met het bestrijden van muskusratten?

Dat is een 'nieuwkomer' en we krijgen hem niet meer weg. Ik vind dat de bestrijding op een normale manier moet plaatsvinden: alleen daar waar nodig de schade beperken, maar ze niet overal een kopje kleiner maken. In de praktijk werkt het vaak al zo. Dijken lopen overigens nauwelijks risico.

De bestrijding houdt de populatie muskusratten in de groeifase. Als je predatoren een kans geeft, verwacht je na die piek een afvlakking. In Oost-Europese landen zoals Tsjechië, Polen en de Baltische staten zijn de muskusrattenpopulaties zelfs op natuurlijke wijze gedecimeerd. De bestrijdingsorganisatie in ons land is verkokerd. Al vijftien jaar is er geen onderzoek meer gedaan. Overal in het land staan (meestal niet-selectieve) vangmiddelen en de 300 à 400 vangers krijgen sterkere en steeds meer vallen, tot wel 200 per persoon. Het wordt nu een zootje in het veld. Het moet anders en het kan ook anders; én met minder geld. Eerst moeten we een proefgebied aanwijzen en daar helemaal niet bestrijden, maar het lukt nog niet om dat rond te krijgen. Jammer dat de VZZ hier geen standpunt over inneemt.

De bever terug in Vlaanderen: wat was uw reactie?

In Vlaanderen hebben ze de bevers gewoon 'onder de arm genomen' en uitgezet. Hetzelfde was al gebeurd in Wallonië. De bevers komen uit een herintroductieproject in Beieren, waar dieren die schade veroorzaken worden weggevangen. Ik had meegewerkt aan een voorbereidend onderzoek voor een eventuele officiële herintroductie in de beekdalen rond Leuven. Het leek heel geschikt, maar het werd tegengehouden. Toen hebben een aantal mensen zelf bevers uitgezet. Dat ging eigenlijk vrij open, met de bouw van kunstburchten ter voorbereiding. Zenders hebben ze niet gekregen, maar dat is ook niet nodig. Eigenlijk was het geen probleem zo, je kunt toch niet iedereen overtuigen. Bij een herintroductie is het normaliter een hele poppenkast. Bij bodemorganismen, planten en amfibieën wordt nergens naar getaald, maar zodra het dier groot is...

Een van de nieuwste otters van Nederland klom afgelopen zomer haar vrijheid tegemoet in de Rottige Meenthe in Friesland.

Foto: Hugh Jansman.

En hoe gaat het met de herintroductie van de otter in Nederland?

De reproductie van de otter gaat beter dan we verwacht hadden op grond van de literatuur. Maar we hebben te weinig otters uitgezet, omdat er te weinig beschikbaar kwamen. De wildvang werd stopgezet en er zijn nog te weinig geschikte dieren uit gevangenschap. Maar het echte probleem is eigenlijk het succes. Er zijn door de natuurlijke aanwas te weinig vrije plekken voor bijplaatsing over. Het verlies van genetische diversiteit is daarom een punt van zorg, want er zijn maar een paar dominante mannetjes. De subadulte mannetjes trekken weg: ze zijn van Zwolle tot over de grens in Duitsland teruggevonden. In het kerngebied van de Weerribben en de Wieden benutten otters vooral de wateren, maar trekotters gaan over het land. Zo worden teveel otters doodgereden. Er moeten dus veel meer faunapassages komen met rasters om de dieren er naartoe te leiden. Als je in Nederland andere dieren dan alleen honden en katten wilt, dan moeten er sowieso meer ecoducten, faunapassages en rasters komen. Ook in de kerngebieden van de otters

moeten we de kwaliteit verder verhogen: denk aan natuurlijke oevers (op begraasde oevers komen geen otters), waterkwaliteit en fuikensterfte (voorzetnetjes of misschien elektrisch vissen). Verder zijn otter en bever geen moeilijke soorten. In tegenstelling tot korhoen, hamster en rivierkreeft, die een meer specialistisch biotoop vereisen.

Eerder stelde u, dat vóór de otter eerst de bever uitgezet had moeten worden in de Weerribben. Waarom?

In landen waar bevers het goed doen, zie je otters volgen met sterk oplopende dichtheden. Otters profiteren van beverdammen en -vijvers. In strenge winters trekken de otters naar open water zonder ijs. Maar dat is er bij ons alleen bij sluizen en kwel, en trekken is risicovol. Daarom worden wel pompen ingezet om het water ijsvrij te houden, maar otters maken ook gebruik van ijsvrije beverburchten. Soms zitten ze er samen met de bevers in. Bevers zijn namelijk redelijk tolerant. Daarnaast zijn bevers beter te zien voor het publiek.

En kan de otter terugkeren in de Vlaamse Schelde?

Bevers hebben daar heel veel mogelijkheden, maar de overheden in Vlaanderen lijken niet te porren te zijn voor herintroducties. Voor otters zijn er veel putten en oude rivierarmen die er heel geschikt uitzien. Het zou interessant zijn om te kijken hoe de otter om zou gaan met eb en vloed in de Schelde! Wel zou je nog de water- en bodemkwaliteit en de infrastructuur moeten onderzoeken. Het gaat overal in Europa goed met de otter, dus waarom niet in Vlaanderen? In de Ardennen vind je overigens nog ottersporen. Men vermoedt dat het een soort corridor is tussen Duitsland en Frankrijk, maar ik denk dat er nog een paar zitten.

Wat zijn uw ervaringen met de Nederlandse overheid?

'k Heb diverse aanvaringen gehad met de overheid, omdat ik me met het beleid bemoeide. Zij willen tegenwoordig scoren. Zo kwam de staatssecretaris met haar eigen persfotograaf aan bij het uitzetten van de eerste otter, terwijl wij de pers zoveel mogelijk weghouden om stress bij de dieren te voorkomen. Het gaat meer om de publiciteit dan om de inhoud. Daardoor zijn ze ongelooflijk gevoelig voor ogenschijnlijk negatieve ontwikkelingen. Het

otterproject heeft bijvoorbeeld een jaar vertraging opgelopen, omdat bij de wildvang een of twee dieren zijn doodgegaan. Het was bekend dat er aan wildvang risico's zijn verbonden, dus een kwestie van evalueren en doorvoeren van verbeteringen. Maar de verantwoordelijke voor de wildvang, de directeur van Stichting Otterstation, nam zijn verantwoordelijkheid niet en schopte toen heibel. De minister schrok van de negatieve publiciteit en de wildvang werd stopgezet zonder alternatief: en daarom is er nu te weinig genetische diversiteit bij de uitgezette otters. (*Niewold kan niet stil blijven zitten op zijn stoel.*) Het is kortetermijndenken. Daardoor is de overheid de laatste tien jaar minder betrouwbaar geworden.

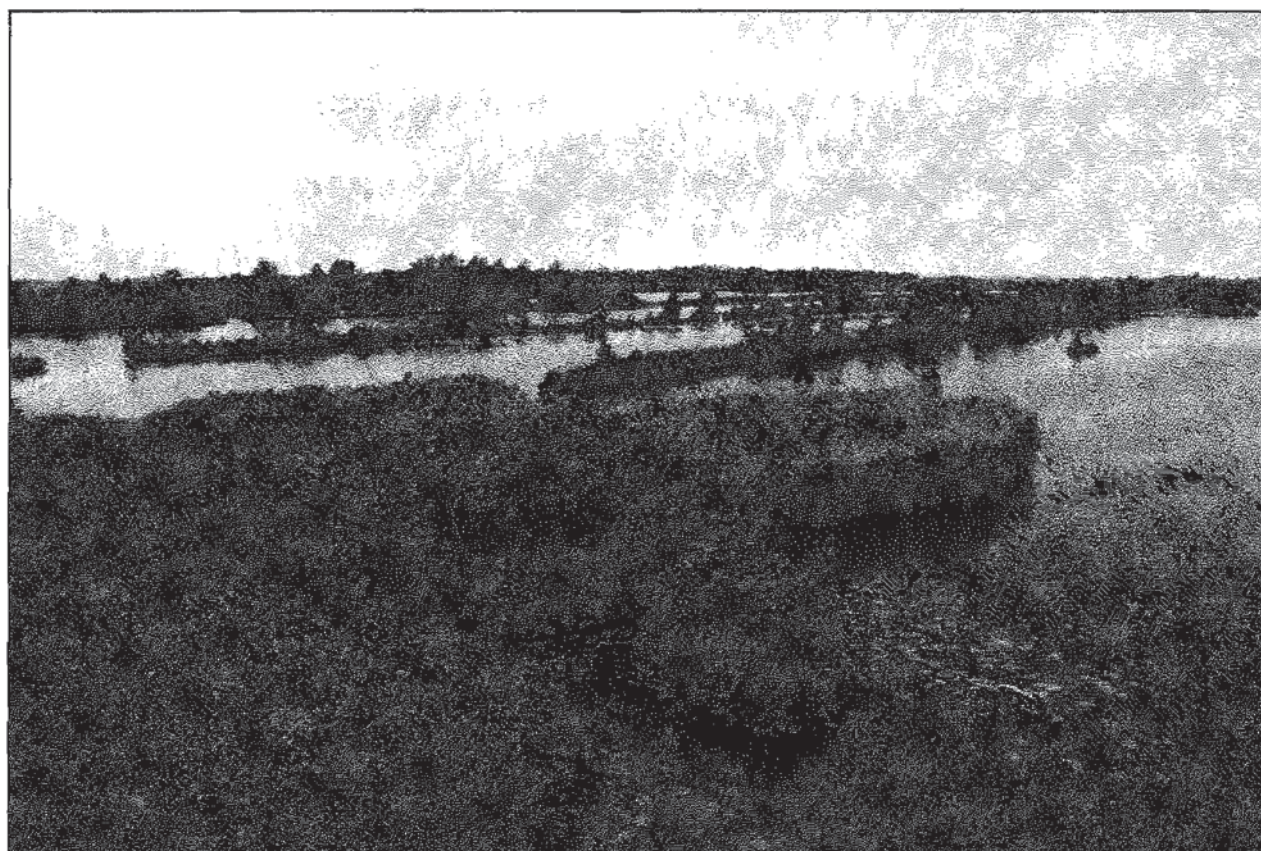
De verhuisdozen staan klaar hier in uw kantoor bij onderzoeksinstituut Alterra in Wageningen. Houdt u zich ook na uw pensioen nog met zoogdieren bezig?

Voor het herintroductieproject van de otter zal ik nog één tot twee jaar veldwerk doen. Dat is spannend: zal de populatie het redden? De combinatie van radio-telemetrie en, wat we de afgelopen twee

jaar sterk ontwikkeld hebben, DNA-onderzoek aan uitwerpselen is een heel mooie. En ook zou ik nog eens bij de bevers willen kijken of hun sociale structuur de populatiegroei remt. Eigenlijk had ik eerder veel te weinig tijd om daar aandacht aan te schenken.

Heeft u adviezen voor het toekomstige zoogdierbeleid?

De VZZ zou wat actiever en 'agressiever' moeten worden en dat moet uitgaan van het bestuur. In plaats van geld verdienen met opdrachten, zouden ze zich in moeten spannen voor zoogdierbelangen. Over de vossenbestrijding hoor je de VZZ niet. Waarom praten ze niet met de vogelbeschermers? Ze moeten meer onderzoek entameren, vooral over plaagdieren. Verder had de VZZ aan de basis moeten staan van de bever-, otter- en hamsterherintroductie. Hun logo is nota bene een otter, maar ze hebben zich nooit laten zien. Het project zou bijvoorbeeld gediend zijn bij grotere druk op de realisatie van faunapassages, rasters en plaatsing van 'stopgrids' in visfuisen. Het toch al kleine 'zoogdierland' is nu opgedeeld in aparte actieclubjes

De Rottige Meenthe, een van de uitzetgebieden voor otters in Nederland. Foto: Hugh Jansman.

voor otters, zeehonden en dassen: mede geboren uit onvrede over en onmacht bij de VZZ.

De overheid moet beter opletten wat biodiversiteit inhoudt en wat de definitie van natuur is. Natuur en cultuur moet je gescheiden houden. Dus bijvoorbeeld geen kreet als agrarisch natuurbeheer: dat is niet meer dan natuurvriendelijk boeren. Verder moeten we focussen op de grote natuurgebieden en die verbinden. Daar zie ik veel meer brood in dan in de Ecologische Hoofd Structuur. Het herstel van grote natuurlijke eenheden is essentieel. Daarvoor moet je bepaalde soorten inzetten, die niet meer van nature aan komen wandelen.

"De lynx doet het goed in Europa en je ziet geweldige effecten op de prooipopulaties". Foto: Rollin Verlinde

Welke soorten kunnen we verwachten bij toekomstige herintroducties?

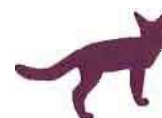
Ik denk aan lynx, aan wisent -maar niet binnen kleine rasters en aan wilde kat. Lynx en wisent liggen veel meer voor de hand om te herintroduceren, want die soorten hebben we harder nodig. Verder is de Europese nerts een van de sterkst bedreigde zoogdiersoorten. Je kunt misschien nog aan de eland denken, of de berberaap van Gibraltar. Met de klimaatsverandering zou die primate hier wel moeten kunnen aarden. De ultieme soort die hier terug zou moeten keren, is de beer. Maar in een dichtbevolkt land is dat waarschijnlijk een utopie.

Eigenlijk gaat het mij niet per se om de soorten, maar om het systeem. We missen bepaalde functies, zoals de predatoren bijvoorbeeld. De lynx doet het goed in Europa en je ziet geweldige effecten op de prooipopulaties. Op de Veluwe leven veel prooidieren en bovendien is ontzenuwd dat daar niet voldoende ruimte voor dit roofdier zou zijn. Lynxen kunnen in veel grotere dichtheden voorkomen als ze niet bejaagd worden, dus er past veel meer dan anderhalve lynx op de huidige Veluwe. Zo'n 20 tot 40 dieren zou moeten kunnen. Je hoeft het terrein niet meteen te verbinden met leefgebieden in andere landen, maar op termijn wel. Een probleem is, dat ze schapen en geiten ook lekker vinden en dat ze ver kunnen uitzwerfen. Het grote voordeel is, dat ze over hekken kunnen klimmen wat wolven niet

kunnen. Toch moet je eerst een kundige haalbaarheidstudie uitvoeren, inclusief die problematiek en oplossingen daarvoor. De discussie over het aanzien en de dynamiek van 'het natuurlijke landschap' met het oog op het beheer, krijgt met dit soort herintroducties een geheel nieuwe dimensie. Vooral met de wisent erbij: die drukt nog wel eens een boom om. Wolven zou ik in principe ook wel terug willen, maar daar zie ik een hoop obstakels.

Verder lezen?

- www.otteralterra.nl
- Lammertsma, D.R. & F.J.J. Niewold, 2005. Muskusrattenbestrijding in Nederland: een quick scan naar nut, noodzaak en alternatieven. Wageningen, Alterra-rapport 1197.
- Lammertsma, D., F. Niewold, H. Jansman, L. Kuiters, H.P. Koelewijn, M. Perez Haro, M. van Adrichem, M.-C. Boerwinkel & J. Bovenschen, 2006. Herintroductie van de otter: een succesverhaal? *De Levende Natuur* (107) 2: 42-46.
- Niewold, F., 1993. Zoogdieren als bijvangst bij muskusrattenbestrijding. *Zoogdier* (4) 3: 15-20.
- Niewold, F.J.J., 1986. Food habits, spacing patterns and population dynamics of free-roaming rural domestic cats *Felis catus* L. 1758. *Lutra* 29: 145-187.

Hyperlink 1 - 2007

Thema: Zoogdieren kijken

Met het internet wordt het ons steeds gemakkelijker gemaakt. Voortaan hoeven we zelfs niet meer onze luie zetel uit om zoogdieren te observeren. Als je de juiste pagina weet te vinden, kan je als geen ander van dichtbij uitvliegende vleermuizen, zogen- de evers of soezende zeehonden op je beeldscherm volgen. Webcams die her en der in de natuur of op een andere schuilplek worden opgesteld registreren de klok rond het doen en laten van tal van soorten. Elk jaar komt er wel een soortje bij waardoor het kiezen alsmaar moeilijker wordt, zoals:

- De zomerkolonie van kleine vale vleermuis van ongeveer 2.500 vleermuizen in de kelders van het SÜWAG-Wasserwerk te Nassau an der Lahn (Duitsland) - SWR-Bat-cam

www.swr.de/im-gruenen-rp/special/fledermaus/index.html

- Een zomerkolonie van grote vale vleermuis met ongeveer 500 zogende wijfjes en hun jongen op een zolder van een monumentaal gebouw in Niesky (Duitsland) - Verband für Fledermausforschung und -schutz e.V.

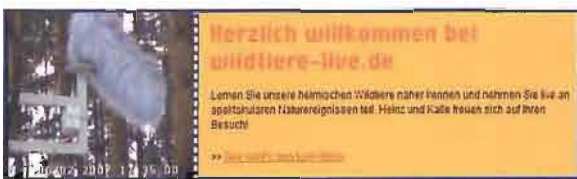
www.pcspezialistbautzen.de/Fledermaus/

- Een rustplaats van gewone zeehonden op een zandbank in de Waddenzee (Duitsland) - Station Norden-Norddeich

www.live-webcam-shop.de/seehund/

- Een bosweide met roedels edelherten en rotten wilde zwijnen in het wildpark Hellentahl (Duitsland) - Deutscher Jagdschutz-Verband

www.wildtiere-live.de/de/

- Een voederplaats met rode eekhoorns die onge- geneerd aan de nootjes zitten (Groot-Brittannië) - Red Squirrel Watch en Forestry Commission England

www.redsquirrelwatch.org.uk/webcam/index.htm

www.forestry.gov.uk/forestry/inf-d-5tvmhq

- Een voederplek en een bewoonde dassenburcht, waaruit ook wel eens een vos of konijn tevoorschijn springt of waarover bij wijlen een ree huppelt. (Groot-Brittannië) - Offwell Woodland & Wildlife Trust en Wildlink

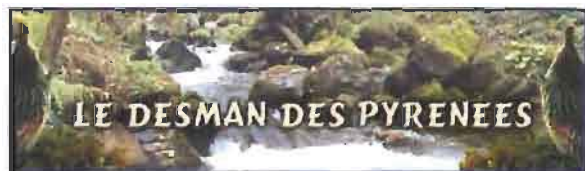
www.countrysideinfo.co.uk/webcam/pop_link.html
<http://www.wildlink.org/badger.htm>

Websites

Pyrenese desman

http://perso.orange.fr/desmandespyrenees/menaces_conservation.htm
taal: Frans

Al even zeldzaam als het beestje zelf is een web- site over de Pyrenese desman. Deze merkwaar- dige watermol intrigeert menig zoogdierenlief- hebber, mijzelf inbegrepen. Vooral omdat ik erin ben geslaagd tijdens een Pyreneese bergtocht de verkeerde richting uit te kijken toen er eentje voor mijn voeten wegglipte - zo getuigde mijn wandel- genoot. Alleen al zijn merkwaardige en gevoelige snuit die naar alle kanten buigt, is een bezienswaar- digheid op zich. Omwille van zijn illustere leven is van het diertje weinig bekend. Dat maakt het lastig om adequate beschermingsmaatregelen te nemen. Verwonderlijk dus dat er een goed gevulde web- site uit voortkomt met origineel beeldmateriaal en grappige tekeningen - waardoor het ook voor de niet Franstalige surfer een belevenis blijft.

Digitale publicaties

De zwijnen van Zedelgem

Aan deze publicatie ging een ware klopjacht in de Brugse regio vooraf, met sfeerbeelden op televisie, live interviews op alle radiozenders en

voor- en nabeschouwingen in alle Vlaamse media. Alle beëdigde jachtwachters en jagers werden opgetrommeld, maar ze kwamen allemaal met lege handen thuis. Dan verloopt het schrijven van een rapportje over wat er tegen al die zwijnerij kan worden ondernomen een stuk gemakkelijker.

<http://www.inbo.be/files/Bibliotheek/97/169497.pdf>

VUB zet haar klauwen in het vleermuisonderzoek

Wie dacht reeds alle knepen van het voedselonderzoek bij vleermuizen te kennen, slaat de bal lelijk mis. De Brusselse Universiteit kwam met een nieuwe onderzoeksmethode op de proppen waarbij

in de vleermuiskeutels naar klauwtjes van insecten wordt gespeurd. Hoe het allemaal in zijn werk gaat kan u best in de studie zelf nalezen.

<http://webzoorn.freewebs.com/ludoh/DVanErtvelde2005.pdf>

Digitale nieuwsbrief

Zonder enige regelmaat geeft de Franse zoogdierenwerkgroep 'Groupe Mammalogique Breton' een rijk gestoffeerde verenigingsnieuwsbrief uit. Het vergt wat oefening om de naam 'Mammi'Breizh' over de lippen te krijgen maar dat heb je nu een-

maal met dat Bretoens. Het laatste nummer gaat een half jaar na verschijning digitaal het internet op om ook geïnteresseerden te informeren waarvoor actualiteit niet absoluut moet. Tegelijk vind je er ook enkele nummers van een andere interessante nieuwsbrief - 'Au fil de l'eau' - die een stuk makkelijker bekt. Deze spitst zich uitsluitend op waterbewonende zoogdieren toe. En mocht u daarna nog niet zijn voldaan, dan kan u naar hartelust grasduinen in het ruime aanbod aan digitale rapporten en brochures.

www.gmb.asso.fr/publications.html

Surf ook even naar:

Huilers aan de Waddenzee

Stel je voor, dat je tijdens een frisse strandwandeling een kleine, hulpeloze huiler tegen het lijf loopt.

Allicht weet u niet meteen wat te doen al is het maar omdat u niet weet wat een huiler is. Ik help u even: een huiler is een jonge zeehond van hooguit enkele weken oud, die op een zandbank of dijk om god en al zijn heiligen roept omdat ie door moeder voorgoed werd achtergelaten. Hoe u in zo'n geval het best kan handelen en hoe het daarna allemaal reilt en zeilt, komt u te weten op de Duitse Waddensite. Klik gelijk ook even door naar de zeehondencrèche in Pieterburen.

www.umwelt.schleswig-holstein.de/servlet/is/22606/seehundstart.html
www.zeehondencrèche.nl

Dirk Criel

Waarnemingen

Huisspitsmuis nieuw op Texel

Tussen eind september en begin november j.l. werd door de Zoogdierverseniging VZZ een uitgebreid onderzoek uitgevoerd naar het voorkomen van de noordse woelmuis *Microtus oeconomus* op Texel. Hierbij werd in het merendeel van de ongeveer 160 kilometerhokken van het eiland gevangen m.b.v. *live traps*, waarbij in ieder hok een raai van 10 vallenparen was uitgezet in een biotoop waar de kans op het vangen van de noordse woelmuis het grootst werd geacht. Op 23 oktober werd op de noordpunt van het eiland in kilometerhok 119-577 een huisspitsmuis *Crocidura russula* gevangen. Deze soort was tot dan nog niet bekend van het eiland. De verspreiding van de huisspitsmuis op Texel lijkt zich voorsnog te beperken tot de noordkant van het eiland daar deze makkelijk te vangen en qua biotoopkeuze weinig kritische soort ondanks de grote onderzoeksinspanning alleen daar is aangetroffen.

Verdergaande faunavervalsing eiland

De afgelopen decennia zijn van het merendeel van de Waddeneilanden introducties bekend geworden

Vanglocatie van de huisspitsmuis op Texel.

Foto: Anne-Jifke Haarsma

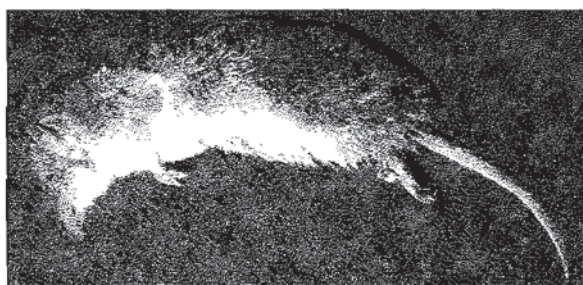
van voorheen ontbrekende soorten kleine zoogdieren. Begin dit jaar nog werd op Ameland voor het eerst een huisspitsmuis waargenomen, waarbij de soort waarschijnlijk via een lading boompjes op het eiland terecht is gekomen. De huisspitsmuis blijkt nu ook op Texel te zijn geïntroduceerd. Dit is de vierde (onbedoelde) introductie van een kleine zoogdiersoort op Texel sinds 1950: in 1956 bereikte de dwergmuis *Micromys minutus* het eiland in een lading stro uit Frankrijk, in 1985 werd voor het eerst een aardmuis *Microtus agrestis* waargenomen, in 1998 dook de rosse woelmuis *Clethrionomys glareolus* op en dit jaar kan de huisspitsmuis aan het lijstje worden toegevoegd.

Waterspitsmuis onder druk

De huisspitsmuis zal op Texel naar verwachting een concurrent gaan vormen voor de waterspitsmuis *Neomys fodiens*. Deze laatste raakt zijn positie als enige spitsmuis op het eiland kwijt en zal deze (ecologische) niche moeten gaan delen met de huisspitsmuis. Dit zal hoogst waarschijnlijk gepaard gaan met het plaatselijk verdwijnen van waterspitsmuizen. Door het tot voor kort ontbreken van andere spitsmuissoorten wordt de waterspitsmuis op Texel ook aangetroffen in relatief droge biotopen waar op het vasteland bosspitsmuizen *Sorex araneus/coronatus* of huisspitsmuizen zouden worden verwacht. De waterspitsmuizen van Texel zijn daarnaast uniek vanwege het feit dat alle individuen molkleurig grijs-zwart van kleur zijn. Deze kleurvarieteit komt ook voor op het vaste land, maar is daar erg zeldzaam. Het is dringend gewenst de te verwachten verdringing van de waterspitsmuis door de huisspitsmuis nauwkeurig te volgen en waar mogelijk het voortbestaan van de unieke populatie waterspitsmuizen van Texel voor verdwijnen te behoeden door middel van gerichte beheersmaatregelen.

Foto's van muizen gezocht

Bij deze willen we de bewoners van Texel vragen (digitale) foto's te maken van alle muizen waar hun kat mee thuis komt of waar zij op een andere manier tegen aan lopen. De foto's kunt u insturen via onze website: www.vzz.nl (zie de oproep elders in dit nummer). Vermeld bij de foto's datum en vindplaats van de afgebeelde muizen. Op deze manier

De op 23 oktober 2006 op Texel gevangen huisspitsmuis. Foto: Rob Koelman

hopen we onder andere inzicht te krijgen in de snelheid van de verspreiding van de huisspitsmuis over het eiland. Daarnaast geven de foto's meer inzicht in het voorkomen van de andere muizensoorten op Texel.

*Rob Koelman & Anne-Jifke Haarsma
Zoogdiervereniging VZZ*

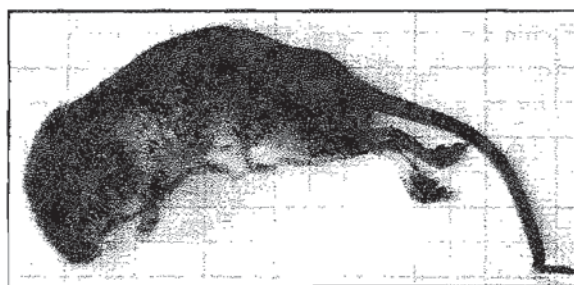
Eerste vondst dwergmuis op Griend

In 2006 werd de dwergmuis *Micromys minutus* voor het eerst aangetroffen op Griend (kilometerhok 146/585). Voorheen waren van het eiland alleen bosmuizen *Apodemus sylvaticus* bekend.

Op 10 juni 2006 deed Date Lutterop, vogelwachter op Griend, de eerste waarneming van een dwergmuis. Een jong mannetje (8 gram; bleekbruin van kleur) was gevangen geraakt in een plastic bakje bij het vogelwachtershuisje. Na wegen en fotograferen is het dier weer vrijgelaten. Op 14 juli 2006 werd door Lambert van Es (als gast op het eiland) een tweede waarneming van een dwergmuis gedaan. Een mannetje werd verdrongen aangetroffen in een afvalkuil bij het vogelwachtershuisje. Dit dier woog 7 gram en was oranjebruin van kleur, wat wijst op een jong volwassen dier.

Griend wordt elk jaar door dezelfde vogelwachters intensief onderzocht, waarbij niet eerder sporen van dwergmuizen zijn aangetroffen. Het eiland ligt midden in de Waddenzee, met de kust van Friesland en de dichtstbijzijnde eilanden op enkele kilometers afstand. Spontane vestiging van dwergmuizen op het eiland is dan ook onwaarschijnlijk en er moet van worden uitgegaan dat de waarnemingen van 2006 een gevolg zijn van introductie door de mens.

Aangezien het bij beide waarnemingen om een mannetje gaat, is het mogelijk dat we te maken

De op 14 juli 2006 op Griend aangetroffen dwergmuis. Foto: Dick Bekker

hebben met de introductie van een individueel exemplaar, waarbij vestiging moet hebben plaatsgevonden in 2006 of zeer kort daarvoor. Ondanks goed zoeken werden er in 2006 in de begroeiing op het eiland geen dwergmuisnestjes gevonden. Seizoen 2007 moet antwoord geven op de vraag of op Griend sprake is van vestiging met voortplanting van de dwergmuis.

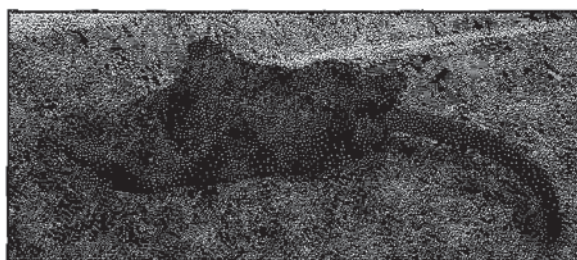
*Dick Bekker en Rob Koelman
Zoogdiervereniging VZZ*

Manke dwergspitsmuis

Door Bureau Viridis is eind oktober onderzoek verricht naar muizen in de Makkumer Noord- en Zuidwaard (Friesland). Tijdens het onderzoek in de Makkumer Zuidwaard is door Hans Kroodsmas en ondergetekende een manke dwergspitsmuis *Sorex minutus* gevangen. Het dier miste de linker achtervoet, slechts het boven- en onderbeen waren aanwezig. Deze afwijking leek aangeboren te zijn aangezien er zijn geen littekens zichtbaar. Op het stompje groeiden zelfs wat haren.

Het dier was helaas, ondanks ruim aanbod van meelwormen, al dood toen wij de (Longworth) live trap controleerden. Deze dwergspitsmuis zal opgenomen worden in de collectie van Naturalis.

Johannes Regelink

Dwergspitsmuis met stompje in plaats van linker achtervoet. Foto: Johannes Regelink

Boommarter gespot in Gaasterland!

Foto's van een marter in een bosuilenkast in het Friese Gaasterland uit april 2005 waren aanleiding voor een stevige discussie onder deskundigen. Was er nu een steenmarter *Martes foina* of een boommarter *Martes martes* gefotografeerd? Het definitieve antwoord heeft bijna twee jaar op zich laten wachten. Een nadere bestudering van de foto's door Sim Broekhuizen en Gerard Müskens (Alterra) heeft nu onomstotelijk uitgewezen dat het een boommarter is. Kenmerkend op de bovenste foto zijn het ruipatroon op de kop, waarbij rond de neus de diep donkere zomervacht al zichtbaar is en de kleine afgeronde (lichte) keelvlek die niet doorloopt op de voorpoten. Verder is op de onderste foto te zien dat de ondervacht donker van kleur is en dat de wintervacht kastanjebruin is. Een steenmarter heeft een lichte ondervacht en een vacht die meer grijsbruin van kleur is. Ook de aanwezigheid van een latrine, in de vorm van keutels op de nestkast, is een aanwijzing dat het om een boommarter gaat.

Boommarter in bosuilenkast met keutels op de kast. Op de onderste foto is de donkere ondervacht en de kastanjebruine wintervacht te zien. Foto's: Durk Venema

De boommarter was van oudsher bekend uit Gaasterland, maar rond 1945 leek de soort uit het gebied verdwenen te zijn (Broekhuizen et. al., 1986; Wijsman, 2002). Deze foto's vormen het eerste bewijs in 60 jaar (!) van een levende boommarter in de Gaasterlandse bossen. Uit de jaren negentig van de vorige eeuw zijn wel twee vondsten uit de omgeving bekend, een verkeersslachtoffer bij Elahuizen in 1992 en een verdrongen exemplaar in de haven van Stavoren in 1994 (Wijsman, 2002), maar de herkomst van deze dieren is onbekend. Ook enkele zichtwaarnemingen uit de jaren zestig en zeventig van (vermoedelijk) boommarters boden onvoldoende zekerheid om de soort tot de vaste bewoners van Gaasterland te kunnen rekenen. Achteraf blijkt de lokale vogelwerkgroep sinds 2002 geregeld mest op bosuilenkasten te vinden en al eerder werden bij controles van nestkasten 'marters' gesignaleerd. Tot op heden was het echter niet gelukt om foto's te maken.

Het is onbekend of de boommarter in Gaasterland een mannetje of vrouwtje is en of er meerdere exemplaren rond lopen. Op enkele kilometers afstand werd in 2006 door een lokale jager (Ane Gerstjens) tijdens de vossenjacht met lichtbak, in het licht van de schijnwerper een chocoladebruine marter met opgeheven pluimstaart en grote oren gezien. De kleur van de bef was niet te zien, maar de jager miste de grijsblauwe tint van de vacht die hij kende van de steenmarter. In het nabij gelegen bos, gelegen op particulier gebied, is door Robert Keizer naderhand een grote latrine met mest aangetroffen in en onder een oude eik met gaten van de groene specht.

Geheel onverwachts komen deze waarnemingen uit Gaasterland echter niet. Het aantal waarnemingen van boommarters in het noorden van Nederland laat de laatste jaren een gestage toename zien. Enerzijds is dat te danken aan het intensieve speurwerk van de Werkgroep Boommarter Nederland (WBN), anderzijds lijkt ook sprake van een reële toename van de boommarter. In de Kop van Overijssel en de Noordoostpolder wordt de boommarter inmiddels regelmatig waargenomen in De Wieden, de Weerribben en het Kuinderbos. Vanuit deze gebieden is het nog steeds een flinke wandeling naar Gaasterland, maar van boommarters

is bekend dat zij op hun zwerftochten ver buiten hun gebied van oorsprong terecht kunnen komen. De eenzame boomarter in het Robbenoordbosch in de Kop van Noord-Holland is wat dat betreft wel een heel sprekend (maar zeldzaam) voorbeeld (laatste melding in januari 2007 door Leon Kelder zie www.waarneming.nl).

Het komende seizoen zal de WBN extra aandacht besteden aan het voorkomen van de boomarter in Gaasterland, waarbij ook foto-vallen ingezet zullen worden. Hopelijk kan daarmee de aanwezigheid van meer exemplaren en wellicht zelfs voortplanting worden vastgesteld. Zonder voortplanting zou de aanwezigheid van de boomarter anders wel eens van korte duur kunnen zijn: de provinciale weg N359 die de Gaasterlandse bossen doorsnijdt vormt een groot risico voor de boomarter(s) in het gebied.

Met dank aan

Durk Venema, Ane Gerstjens, Sjoerd Bakker, Gerard Müskens, Sim Broekhuizen, Henri Wijsman, Robert Keizer en verschillende leden van de WBN.

Verder lezen?

- Broekhuizen et al., 1986. Atlas van de Nederlandse Zoogdieren. KNNV Uitgeverij Utrecht.
- Wijsman, H., 2002. Zitten er in Gaasterland boomarters? Excursieverslag WBN. Mededeling 66 van de Vereniging voor Zoogdierkunde en Zoogdierbescherming (VZZ). Rapportnr: 2002.05.

Maurice La Haye & Durk Venema

Pit(af)val

Op de Hompelvoet, een eiland in de zoute Grevelingen, leven dwergmuizen *Micromys minutus* in lage dichtheid langs gevarieerde struweelranden en op plaatsen met een ruigere begroeiing. Zo nu en dan vind je een nestje van het voorgaande jaar. Vorig jaar werd in april bij het opruimen van aangespoeld zwerfafval langs de NW-oever een tamelijk lugubere vondst gedaan. In een emmer die in het struweel lag (type horeca mayonaise-emmer) bevond zich een vies sopje met sterk gezwollen beestjes. Dit bleken elf verdrinken dwergmuizen in staat van ontbinding. Hier is waarschijnlijk het

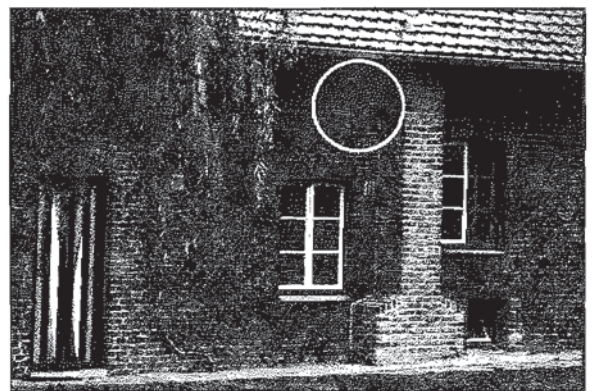
volgende gebeurd: de emmer die schuin in het struweel lag bevatte een laagje zoet regenwater. Op de Hompelvoet en elders in de Grevelingen is zoet water schaars. De in het struweel rondscharrelende dwergmuizen hebben wel trek in een slokje vers water. Eenmaal in de emmer werkt deze als een soort pitfall, ze kunnen er niet meer uit. De emmer is te steil en te glad en de muizen verdrinken jammerlijk. Dat dit waarschijnlijk geen incidenteel geval is, blijkt uit het verdrinken op 2 juli van een dwergmuis in net zo'n emmer met een laagje water er in die bij het steigertje van de vogelwachterswoning aan de oever stond. Met name in drogere perioden is de aanwezigheid van zo'n emmer niet zonder risico. Het verwijderen van zwerfafval is voor de dwergmuis dan ook een goede zaak, want indien zulke emmers blijven liggen/staan kunnen ze jarenlang als een permanente val functioneren.

Noordse woelmuizen *Microtus oeconomus*, die eveneens langs de struweelranden op de Hompelvoet voorkomen, zijn tot nu toe niet in emmers aangetroffen. Het zijn dan ook niet van die klimmers.

*Kees de Kraker,
vogelwachter Hompelvoet*

Mariahof met kolonie franjestaarten voor het eerst in gebouw in Vlaanderen!

Onlangs maakte René Moors, conservator van Natuurpunt Bree mij attent op een grote hoeveelheid vleermuizenkeutels langs een muur van het Natuurpuntlokaal op Mariahof in Bree (L). Ik kon echter niet direct bepalen om welke soort het

Het Natuurpuntlokaal op Mariahof met in de cirkel keutels van de franjestaart.

Foto: Ron Vandijk

hier ging. De keutels waren veel te groot voor de gewone dwergvleermuis, *Pipistrellus pipistrellus* maar te klein voor de laatvlieger *Eptesicus serotinus*. Even later vonden we in de buurt van het uitvlieggat een dode franjestaart *Myotis nattereri*. Dat is een soort waarvan ik door geluidsopnames al wist dat ze in het gebied voorkwam, maar die in onze streken normaal boombewonend is. De laatvlieger is een gebouwbewonende soort maar heeft gewoonlijk grotere keutels en ik had in het gebied nog maar zelden laatvliegers op de detector. Een avondje posten bij het uitvlieggat leverde resultaat op: het bleek toch te gaan om een kolonie franjestaarten. Ik telde er drieëntwintig. Door de helderwitte buikjes en het typische geluid op de detector waren de dieren vrij eenvoudig te determineren. Opvallend was dat ze vóór het uitvliegen geen of nauwelijks sociale roepen hadden, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld dwergvleermuizen.

Het blijkt hier te gaan om de vierde beschreven kolonie van de franjestaart in Vlaanderen. Maar er zijn er waarschijnlijk meer¹: er zijn kolonies beschreven in Zoersel² Geel-Bel³ en Beernem³ al deze kolonies wonen in bomen. In onze streken zijn nauwelijks kolonies in gebouwen bekend, elders in Europa is dat wel het geval². In Wallonië zijn er ook twee gebouwen met franjestaarten, waaronder één met een vrij grote kraamkolonie.

Dat er in de buurt van Mariahof franjestaarten voorkomen is eigenlijk niet zo verwonderlijk. De soort is typisch voor oude open bossen met water in de buurt. Franjestaarten jagen graag boven begroeide dijken van vijvers en in open stukken bos, beide hier voldoende voorhanden. Momenteel wordt er voor het gebied, dat pas begin 2006 werd aangekocht door Natuurpunt, een beheers- en herinrichtingsplan opgesteld. Er dient bij het opstellen van deze plannen op gelet te worden, dat de ver-

binding tussen de kolonieplaats en de jachtgebieden behouden blijft. Kaalkap rond de gebouwen, of het volledig kaalkappen van alle dijken zou grote gevolgen kunnen hebben voor zowel het jachtgebied als de vliegroutes van de kolonie, die overigens momenteel nog niet exact bekend zijn. Een grondige monitoring staat dan ook op het programma voor het komende voorjaar.

Bart Mulkens
Vleermuizenwerkgroep Natuurpunt
mulkensbart@yahoo.com

Boekbesprekingen

Walvissen en dolfijnen in de Noordzee

Net voor het internationale Jaar van de Dolfijn van start ging, verscheen het boek Walvissen en dolfijnen in de Noordzee van Kees Camphuysen en Gerard Peet. Het is geschreven op initiatief van Stichting De Noordzee en presenteert een actueel overzicht van het voorkomen van walvisachtigen in het Nederlandse en Vlaamse deel van de Noordzee. Het fraai vorm gegeven boek is rijk geïllustreerd met foto's en tekeningen van Frits-Jan Maas, die de illustraties ook al maakte voor het vorige boek van Gerard Peet e.a., Bruinvissen, dolfijnen en walvissen van de Noordzee.

Het besproken boek bestaat uit een uitgebreide inleiding en soortbesprekingen. De inleiding behandelt het Noordzeemilieu sinds het ontstaan van de Noordzee, vondsten van fossielen en de overgang van jacht naar onderzoek. Een inleiding die de

¹ Mededeling A. Lefevre, M. Van De Sijpe en B. Van Der Wijden

² Verkem, S., De Maeseneer, J., Vandendriessche, B., Yskout, S., Verbeylen, G. (2003) Zoogdieren in Vlaanderen. Ecologie en verspreiding van 1987 tot 2002. Natuurpunt studie & JNM-Zoogdierenwerkgroep, Mechelen & Gent, België

³ K. Boeckx en M. Van De Sijpe. Chirocontact jaargang 11 nr. 2. pag. 4/11

lezer zeker niet mag overslaan. De waargenomen soorten worden behandeld in vier hoofdstukken: bewoners (3), regelmatige gasten (9), verdwaald (14) en verdwenen (1). Het aantal pagina's per soort varieert al naar gelang de status van de soort en de beschikbare informatie. Zo worden tien pagina's besteed aan bruinvis en tuimelaar, twee van de bewoners van de Noordzee, en krijgt de verdwenen grijze walvis er twee. Iedere soorttekst behandelt de herkenning en het voorkomen in de Noordzee. Hoewel de nadruk op het laatste ligt is de tekst over herkenning geen overbodige luxe. Uit de beschrijvingen van het voorkomen blijkt dat sommige -ook eenvoudig herkenbare- soorten namelijk keer op keer verkeerd worden gedetermineerd. Zo werd de eerste dode bultrug in Nederland in 2003 naar open zee gesleept, omdat het 'slechts' een dwergvinvis zou zijn. Gelukkig spoelde het dier alsnog aan en kon het geborgen worden [zie ook *Zoogdier* 14(4): 3-4]. Ook de vierde Nederlandse bultrug, een half jaar later gestrand op Vlieland, ging bijna verloren voor de wetenschap. Het kadaver was op het strand begraven voor deskundigen naar het dier konden kijken, o.a. omdat het 'wetenschappelijk van geringe betekenis was'. De auteurs zwijgen wijselijk over de determinatie als dwergvinvis die aan deze uitspraak vooraf ging.

Het voorkomen van een soort wordt besproken aan de hand van drie perioden: het verre verleden voor 1900, 1900-1960 en 1960-2005. Al naar gelang de beschikbare informatie wordt aandacht besteed aan (oorzaken van) aantalsveranderingen, seizoenspatronen en verspreiding. Al met al is de tekst prettig leesbaar en zit deze boordevol wetenswaardigheden en anecdotes, al dan niet in een kadertekst. Eén kadertekst komt bij iedere soort terug, namelijk eentje waarin geschetst wordt waar en wanneer een soort te zien is. Voor de meeste soorten wordt hiervoor noodgedwongen naar het buitenland verwezen. Informatief en zakelijk, maar de slotzin bij de tuimelaar neigt naar enige dichterlijke vrijheid: "Ten zuiden van Aberdeen is een waarneming vanuit de trein zelfs verre van denkbeeldig!" Ik ken slechts een treinwaarneming. De eerste auteur en ik maakten ooit, op een zonnige zondagochtend in 2003, diepe indruk op een stel luidruchtige dronken Schotten toen we vanuit de trein naar Stonehaven

drie tuimelaars zagen zwemmen. Een kniesoor die hierover valt. Van harte aanbevolen voor iedereen die geïnteresseerd is in zeezoogdieren.

Steve Geelhoed

- Kees Camphuysen & Gerard Peet, 2006.

Walvissen en dolfijnen in de Noordzee. Hardback, pp 160. Fontaine Uitgevers BV.'s Graveland. ISBN-10: 90 5996 157 0 of ISBN-13: 978 90 5956 1. Prijs €24,90.

Zorg voor de boommarter!

De boommarter heeft het wel getroffen met zijn 'fanclub'. Dat hoeft geen verwondering te wekken: als je zó mooi en fotogeniek bent, zeldzaam (maar voor de kenner toch goed te vinden), en als je bij boeren, burgers en buitenlui vrijwel nooit 'schade' aanricht, ja, dan heb je alles mee.

De onlangs herdrukte folder van de Werkgroep Boommarter Nederland van de VZZ doet deze marter recht. De in handzaam formaat (A5) uitgegeven brochure maakt in 24 pagina's duidelijk hoe de boommarter leeft en hoe hij voor Nederland behouden zou kunnen worden. Alles wat nodig is om een eigenaar of beheerder van terreinen enthousiast te maken voor het beschermen van de boommarter en zijn leefgebied wordt kort, maar helder beschreven en is gelardeerd met prachtige, instructieve foto's. Naast zaken als uiterlijk, voortplanting, levensverwachting en voedsel, wordt uitvoerig beschreven waar en hoe je boommarters kunt vinden en op welke punten er verschillen met de sterk gelijkende steenmarter bestaan. Vervolgens wordt ruim aandacht besteed aan de eisen die de boommarter aan zijn omgeving stelt

en de mogelijke maatregelen om de soort voor ons land te behouden. Verbindingen tussen de huidige voortplantingsgebieden, en vooral ook veilige oversteekmogelijkheden van wegen binnen en rondom de leefgebieden zijn in de folder uitgewerkt. Van belang, omdat het verkeer doodsoorzaak nummer één is van dieren na hun eerste levensmaanden. Goed toegelicht worden de binnen het bos te nemen maatregelen. Bescherming van nestbomen en hun omgeving (boomartervrouwtjes komen en gaan liefst via naburige boomkronen), nestkasten, wat te doen bij het vinden van 'verlaten' jongen, gevaar van loslopende honden, het komt allemaal aan de orde. Tot slot roept de WBN-vzz op om waarnemingen te melden, waartoe een formulier is opgenomen, en om door middel van overleg en samenwerking de effecten van beschermingsmaatregelen te optimaliseren en de kennis van de boomarter te vergroten.

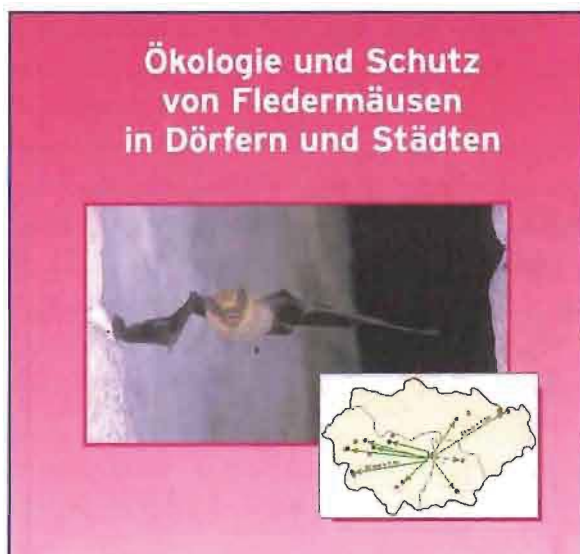
De folder is mooi uitgegeven en een genoeg om te lezen. Een minpunt zit in het opgenomen verspreidingskaartje. Daarin is geprobeerd per atlasblok met zwarte en witte blokjes en bolletjes aan te geven waar in Nederland zekere voortplanting, zekere waarneming, waarschijnlijke aanwezigheid of aanwijzing daartoe bestaat. Die veelheid aan informatie op een zo kleine kaart van Nederland leidt tot een paar flinke klodders zwart in de 'boomartergebieden', hier en daar met een wit bolletje. Alleen voor de rest van Nederland, waar de boomarter slecht af en toe gesignaleerd wordt, is er relevante informatie uit te distilleren. Als voor verdeling over twee kaartjes of, beter nog, voor verschillende kleuren gekozen was (wat gemakkelijk kon, de tegenpagina bevat kleurenfoto's), zou de lezer meer uitgenodigd worden om er naar te kijken. Het is jammer dat bij de herdruk niet de moeite genomen is dit manco te herstellen, en dat ook enkele taal- en schrijffouten niet verbeterd zijn. Gelukkig is in deze druk wel de naam van de Werkgroep Boomarter Nederland en de afkorting daarvan goed geschreven.

Alice Pillot

- Werkgroep Boomarter Nederland. 2006. Zorg voor de boomarter! pp.24, Te bestellen bij Ben van den Horn, belise@hetnet.nl, prijs €1,50.

Ökologie und Schutz von Fledermäusen in Dörfern und Städten

In de reeks 'Schriftenreihe für Landschaftspflege und Naturschutz' van het Duitse Bundesamt für Naturschutz, verschenen in 2002 al twee boeken over ecologie, genetica en bescherming van vleermuizen in bossen. Intussen is daar in 2004 het boek 'Ökologie und Schutz von Fledermäusen in Dörfern und Städten' bijgekomen; deel 76 van de genoemde reeks. Het grootste deel van de inhoud betreft de bespreking van eigen Duits, origineel onderzoek op een achttal soorten, waarvan wij er in de Lage Landen enkele wellicht niet meteen met dorpen of steden zouden associëren, zoals de mopsvleermuis of de franjestaart. Soorten die je dan weer wel zou verwachten, zoals de tweekleurige vleermuis, komen niet aan bod. Dat heeft ermee te maken dat het genoemde onderzoek plaatsvond centraal in de Duitse deelstaat Hessen, waar het soortenspectrum in dorpen en steden blijkbaar grotendeels beperkt is tot deze acht: de gewone dwergvleermuis, de laatvlieger, de vale vleermuis, de franjestaart, de (westelijke) baardvleermuis, de gewone en de grijze grootoorvleermuis en de mopsvleermuis. Voor het onderzoek werd gebruik gemaakt van zowat alle gangbare methodieken in het vleermuizenonderzoek, van de obligate bat-detector over radiozendentjes tot en met staafjes met chemisch licht. De resultaten zijn zonder meer de moeite waard. Zeer veel aandacht gaat naar het nauwkeurig beschrijven en het in types opdelen van de gevonden kolonieplaatsen, meer bepaald gebou-

wen. Een leuk tabelletje is bijvoorbeeld het aantal gevonden kolonies per hoogte. Dwergvleermuizen zoeken het eerder laag, terwijl kolonies laatvliegers niet vaak, maar toch geregeld hoog in hoge gebouwen gevonden werden. Dit blijkt dus alvast geen exclusief gedrag van de tweekleurige vleermuis. Ook aan aspecten zoals de ligging van een verblijf in de omgeving, het temperatuurverloop in een verblijf, enz. werd aandacht besteed.

Niet alleen de zomerverblijfplaatsen of de winterkwartieren op zich komen aan bod, ook vastgestelde verplaatsingen tussen beide, bijvoorbeeld van gewone dwergvleermuizen, zijn besproken. Zo is er het geval van dwergvleermuizen uit een bepaalde kolonie, die op een nacht in nauwelijks iets meer dan een uur plots naar een twintig kilometer verderop gelegen winterkwartier vliegen (zie voorkaft), daar eventjes 'rondneuzen', om korte tijd later even snel weer in hun oude vertrouwde zomergebieden aan het jagen te gaan! Een andere vaststelling is de aanwezigheid van jagende dieren en kolonies van franjestaarten in boerderijen, meer bepaald in veestallen, een fenomeen dat eerder ook al bij ingekorven vleermuizen vastgesteld is. Herman Limpens maakte hiervan al melding in Zoogdier, en in een vorig nummer van Zoogdier kon u ook in het artikel van René Jansen lezen hoe boerderijen en veestallen en meer bepaald het ruime aanbod insecten daar, een speciale aantrekkingskracht blijken uit te oefenen op sommige soorten vleermuizen. Een gebrek aan het boek is misschien het kleine aantal foto's, terwijl die het geheel toch beter hadden kunnen stofferen. Positief is de nauwgezetheid waarmee de resultaten van het eigen onderzoek beschreven worden. Kortom: geen boek vol theorie, maar een geschreven neerslag van de praktijk! Voor wie het Duits een probleem vormt: het boek is ook verkrijgbaar in het Engels.

Bob Vandendriesche

- Matthias Simon, Sandra Hüttenbügel und Janna Smit-Viergutz, Bonn, 2004. Ökologie und Schutz von Fledermäusen in Dörfern und Städten. Schriftenreihe für Landschaftspflege und Naturschutz, Heft 76. Bundesamt für Naturschutz. 275 blz. + XVI bijlagen. Prijs: €18,- ISBN: 3-7843-3616-7 Bestellen via www.lv-h.de/bfn.

VZZ-nieuws

Project 'Soort van de maand'

Om de natuur in Nederland goed te kunnen beschermen zijn veel gegevens nodig over het voorkomen van planten en dieren. Duizenden vrijwilligers zijn al actief met het verzamelen van deze gegevens. Daarnaast zijn veel mensen graag in de natuur om naar planten en dieren te kijken. Helaas komen nog niet alle gegevens verder dan de hoofden of de opschrijfboekjes van deze waarnemers.

Om alle natuurliefhebbers te stimuleren hun waarnemingen van planten en dieren door te geven is het project 'Soort van de maand - op stap en tellen in de natuur' ontwikkeld. Dit project, waar iedereen aan mee kan doen, is een gezamenlijk project van de VOFF, de Natuurkalender en de WILDzoekers.

Binnen het project Soort van de maand wordt in 2007 maandelijks een soort in de schijnwerpers worden gezet waarvan zoveel mogelijk waarnemingen zullen worden verzameld. Het gaat daarbij om allerlei verschillende soorten uit verschillende soortgroepen (hogere planten, paddestoelen, mossen, ongewervelden, amfibieën, zoogdieren etc.), zodat de grote verscheidenheid in de Nederlandse natuur zichtbaar wordt gemaakt. De 12 soorten zijn zorgvuldig uitgekozen, waarbij criteria als herkenbaarheid, verspreiding over het land, vindbaarheid en de indicatorwaarde (wat zegt de soort over de

Maand	Soort
januari	Ijsvogel
februari	Haas
maart	Citroenvlinder
april	Paraplutjesmos
mei	Rugstreeppad
juni	Weidebeekjuffer
juli	Klokjesgentiaan
augustus	Wespenspin
september	Wijngaardslak
oktober	Kostgangerboleet
november	Phyllonorycter platani
december	Kleine wintervlinder

natuurwaarde van een gebied) een belangrijke rol spelen. Door een intensieve campagne, met behulp van alle verwante organisaties en de landelijke en regionale pers zullen zoveel mogelijk mensen op de hoogte worden gesteld van de actie.

De maand februari is voorbij, maar waarnemingen kunnen nog altijd worden doorgegeven op www.telmee.nl.

Neeltje Huizenga

De Natuurkalender richt zich op het monitoren, analyseren, voorspellen en communiceren van het tijdstip waarop jaarlijks terugkerende verschijnselen in de natuur zich voordoen.

De website www.natuurkalender.nl speelt een belangrijke rol. Je kunt er terecht voor het doorgeven en bekijken van waarnemingen, voor dagelijkse voorspellingen van bloei en bladontplooiing van planten en vliegtijd van vlinders, voor foto's en voor informatie over hooikoorts en de ziekte van Lyme.

WILDzoekers is dé natuurclub voor jongens en meiden van 8 tot 16 jaar. Bij WILDzoekers kun je het hele jaar meedoen aan gezellige en spannende WILDavonturen zoals: vleurmuizen zoeken met een batdetector, GPS-tochten, brandingsurfen, waddenkampen, vogelspotten en nog veel meer!

Meer weten? Kijk op www.wildzoekers.nl

Nationale Braakbalpluisweek 2006

Van 4-12 november 2006 heeft de Nationale Braakbalpluisweek plaatsgevonden. De Zoogdiervereniging VZZ organiseerde deze week voor de WILDzoekers, de jeugdnatuurclub voor 8 tot 16 jaarigen waar de VZZ deel van uitmaakt.

Deelnemende organisaties zijn vooral natuur-musea en bezoekerscentra. De Bezoekerscentra van Natuurmonumenten waren dit jaar ingericht als speciale WILDzoekerslocaties. Eén van die WILDzoekers locaties was woensdagmiddag 8 november het bezoekerscentrum Brunssummerheide:

Na een korte film over de kerkuil stortten de 30 aanwezige kinderen zich enthousiast op de braakballen. In een recordtijd werden braakballen uit elkaar getrokken en de aanwezige schedels, kaken en losse botjes verzameld. Met behulp van

de zoekkaart kon in sommige gevallen de muizensoort achterhaald worden, maar eigenlijk deed dit er bij de meeste kinderen niet toe en waren alle prooiresten uit de braakbal interessant. Na een blik onder de microscoop ("hé er zit 'bloed' aan deze tanden) werden de verzamelde onderdelen in een schilderijlijstje geplakt. Het uitreiken van een "pluisdiploma" aan alle deelnemers was de afsluiting van een zeer geslaagde middag waarbij een nieuwe generatie zoogdieronderzoekers kennis heeft kunnen maken met verschillende muizensoorten.

Het was de vijfde keer dat de VZZ een landelijke pluisweek organiseerde. In 2002 was de eerste. In dat jaar hebben 2000 kinderen geplozen. Sindsdien neemt het aantal locaties en pluizende kinderen jaarlijks toe. Dit jaar hebben 4329 kinderen geplozen op 29 verschillende pluislocaties verspreid door heel Nederland.

Aantal pluislocaties en kinderen

Jaar	Locaties	Deelnemers
2002	8	2000
2003	12	1894
2004	12	3783
2005	16	2522
2006	29	4329

De Zoogdiervereniging leverde de deelnemende locaties braakballen, lesmateriaal, instructies en diploma's. De pluisweek was toegankelijk voor zowel schoolklassen als individuele kinderen. Er waren afhankelijk van de capaciteit en ruimte, pluis-

Uiterste concentratie voor de inhoud van een braakbal bij het informatiecentrum Zorgvrij. Foto: Informatieboerderij Zorgvrij

Met WILDzoekers aan het pluizen. Hier op de Brunssumerheide. Foto: Neeltje Huizenga

locaties waar de hele week groepen terecht konden maar ook die alleen op de woensdagmiddag of de zondag ruimte hadden voor individuele pluizers.

In veel gevallen kregen de educatief medewerkers assistentie van ervaren vrijwilligers met kennis van het braakbalpluizen. Deze waren verbonden aan de pluilocatie, de VZZ of WILDzoekers. Diverse (lokale) media hebben aandacht aan de Nationale Braakbalpluisweek besteed. Op de website van de VZZ was een speciale pagina ingericht met daarop alle informatie over de pluisweek en de betrokken organisaties.

De Pluisweek in 2006 werd mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Haëlla Stichting en het Regulusfonds beheerd door het Prins Bernhard Cultuurfonds.

Bijzondere dank gaat uit naar de personen die hebben meegeholpen de ruim 3500 benodigde braakballen bij elkaar te krijgen en de vrijwilligers die hebben geassisteerd op de WILDzoekerslocaties.

Neeltje Huizenga

Ook in 2007 wil de Zoogdierverseniging VZZ graag weer een Nationale Braakbalpluisweek organiseren. Zonder braakballen echter geen pluisweek, vandaar alvast de oproep om dit jaar zoveel mogelijk braakballen te verzamelen en op te sturen naar de VZZ.
Braakballen kunnen (gratis) worden gestuurd naar:
Zoogdierverseniging VZZ - Pluisweek 2007
Antwoordnummer 1380
6800 VC Arnhem

Van bestuur en bureau

Nieuwe bestuursleden

Op de Algemene ledenvergadering van 18 november 2006 zijn Helene Staffleu en Toon Zwetsloot tot het bestuur van de Zoogdierverseniging toegetreden. Helene als gewoon bestuurslid, Toon als penningmeester. Toon is tevens penningmeester van de Steunstichting VZZ geworden.

ALV 21 april: zeezoogdieren

De Algemene ledenvergadering wordt dit jaar gehouden op 21 april in het Natuurmuseum Rotterdam. Een deel van de ochtend zal traditiegetrouw gewijd zijn aan het jaarverslag en de jaarrekening van het afgelopen jaar. De rest van de dag staat in het teken van zeezoogdieren.

Het jaar 2007 is door de Verenigde Naties uitgeroepen tot Jaar van de Dolfijn en Kees Camphuysen publiceerde begin dit jaar 'Walvissen en dolfijnen in de Noordzee'. Voor de Zoogdierverseniging aanleiding om aandacht aan deze diergroep te besteden. Ook zal de stand van zaken rond de gewone en de grijze zeehond belicht worden. Zeezoogdieren trekken altijd veel media-aandacht, maar wat weten we eigenlijk over deze dieren en hoe gaat het met ze? Drie van de inheemse soorten staan op de Rode Lijst van Nederlandse zoogdieren. Er zijn plannen om zeereservaten in te richten. Zal dat helpen? Kom 21 april naar Rotterdam en leer hier meer over. De dag wordt afgesloten met een rondleiding door het museum.

Zie voor het programma www.vzz.nl.

Zoogdieren, het beschermen waard

Dit jaar verschijnt de tweede Rode Lijst van de Nederlandse zoogdieren. Ten opzichte van de vorige (1994) is er -helaas- weinig veranderd. Nog steeds staat meer dan 40% van onze inheemse zoogdieren op de Rode Lijst. Wel zijn er wat verschuivingen opgetreden. Met sommige soorten gaat het nu iets beter en een enkeling kon zelfs van de lijst gehaald worden, zoals de franjestaart. Maar er zijn ook soorten die nu sterker bedreigd zijn dan 13 jaar geleden. Een goed voorbeeld hiervan is de hazelmuis. Deze soort stevent gestaag af op uitsterven in Nederland. Hij komt alleen in Zuid-Limburg voor en dan met name in bosranden, die vaak gren-

zen aan wandelpaden of wegen. De bermen van die paden en wegen moeten jaarlijks gesnoeid worden om geen belemmering voor het verkeer te vormen. Dat is een probleem, als het in de voortplantings-tijd (nazomer-najaar) gebeurt, wat in 2006 voor de derde keer langs de Epenerbaan het geval was. De nesten van de hazelmuisen zijn vernietigd en de dieren moesten vluchten. Ondanks het bestaan van een gedragscode 'Zorgvuldig bosbeheer' en afspraken met de Stichting Instandhouding Kleine Landschapselementen in Limburg over hazelmuis-vriendelijk bermbeheer overtraden de gemeenten en de terreinbeheerder hiermee de Flora- en fau-nawet. Reden voor de Zoogdierverseniging om bij de Algemene Inspectiedienst een handhavingsverzoek tegen de verantwoordelijke gemeenten en terrein-beheerder in te dienen.

Beter gaat het in Noord-Brabant. Recent verscheen het Soortbeschermingsplan Vleermuisen in Noord-Brabant, dat de Zoogdierverseniging VZZ voor de provincie schreef. De komende jaren wil de provincie veel geld investeren in onder andere reconstructie van het cultuurlandschap. Zoogdieren kunnen daar van profiteren, mits men met de eisen die ze aan de landschappelijke structuur stellen rekening houdt. Denk bijvoorbeeld aan alle gebouw-bewonende vleermuisen en kleine marters als bun-zing, wezel en hermelijn. De Zoogdierverseniging zal dit ondersteunen en ook bij de andere provincies pleiten voor het opnemen van voorzieningen voor zoogdieren in Reconstructiegebieden.

Inhaalslag Verspreidingsonderzoek Nederlandse Zoogdieren

Op de valreep van 2006 kon eindelijk begonnen worden aan de Inhaalslag Verspreidingsonderzoek Nederlandse Zoogdieren (VONZ). In korte tijd moet beter inzicht verkregen worden in het voor-komen van enkele zeldzame zoogdiersoorten, zoals boomarter, noordse woelmuis, waterspitsmuis, eikel- en hazelmuis en vleermuisen. Dit gebeurt door de inzet van vele vrijwilligers.

In het najaar van 2006 is al intensief gezocht naar noordse woelmuisen op Texel en op dit moment zijn de voorbereidingen aan de gang voor het veldwerk aan de andere soorten. In principe kan iedereen aan dit landelijke onderzoek meedoen,

maar voor sommige werkzaamheden is speciale kennis nodig. Zo worden dit voorjaar cursussen over 'boomarters inventariseren' gegeven op de volgende data en locaties:

zaterdag 24 maart	Veluwezoom
woensdag 28 maart	Castricum
zaterdag 14 april	Noord-Brabant
zaterdag 5 mei	Flevoland

Op dinsdag 27 maart 2007 verzorgt Chris Achter-berg een lezing over boomarters op Schoorl. Voor de lezing en de cursussen dient u zich op te geven: chris.achterberg@vzz.nl of 026-3705318. Op de website www.vzz.nl vindt u meer informatie over de Inhaalslag VONZ en de cursussen.

Wat brengt uw kat?

Natuuronderzoekers (vrijwilligers en professionals) gaan het liefst in natuurgebieden op zoek naar zoogdieren. Daardoor weten we maar weinig van de zoogdieren die vlak bij de mensen leven, zoals de vele muizensoorten. Voor het project 'Atlas van de Limburgse zoogdieren' van de Zoogdierverseniging en het Natuurhistorisch Genootschap is kattenbe-zitters gevraagd foto's te maken van (spits)muizen die hun kat ving en deze naar het Genootschap te sturen. Dat was zo'n succes dat we het hebben uitgebreid voor heel Nederland. Nu kan iedereen waarnemingen van kattenprooien doorgeven via www.vzz.nl. Ook waarnemingen van aangereden egels of marters kunt u daar kwijt.

Gijs met muis Foto: Peter Twisk

In het kader van het onderzoek naar vogelgriep verzamelen SOVON en de Zoogdierverseniging zo veel mogelijk waarnemingen van dode dieren, omdat ook zoogdieren deze ziekte kunnen krijgen en er aan sterven. Als er plotseling ergens in Nederland veel dode vogels en zoogdieren gevonden worden zou daar sprake kunnen zijn van een uitbraak van vogelgriep. Om een referentie te krijgen van de hoeveelheid dode dieren die onder normale omstandigheden gevonden worden, wordt u verzocht dood gevonden zoogdieren en vogels door te geven via www.vzz.nl.

Zoogdieren en Natura2000-gebieden

In februari konden alle Nederlanders reageren op de ontwerp-aanwijzingsbesluiten voor 111 Natura2000-gebieden. De Zoogdierverseniging VZZ heeft ook gereageerd, waarbij met name is gevraagd om duidelijker aan te geven dat maatregelen nodig zijn voor gebieden die van belang zijn voor de noordse woelmuis en de meervleermuis. Daarnaast worden toevoegingen in de besluiten nodig geacht ten gunste van ingekorven en valse vleermuis, gewone en grijze zeehond, en bruinvis. We gaan er van uit dat het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit onze reactie verwerkt in de definitieve aanwijzingsbesluiten. Zo niet, dan kunnen we als belangbehartiger voor de zoogdieren daar bezwaar tegen maken. Een middel dat we, bij flagrante tekortkomingen, zeker niet zullen schuwen.

Werf een lid

Kent u een natuurliefhebber die veel over zoogdieren praat, regelmatig naar buiten gaat op zoek naar vleermuizen of muizenbotjes uit braakballen peutert, maar die nog geen lid van De Zoogdierverseniging van Nederland is. Wijs hem of haar dan op ons bestaan, geef een *Zoogdier* cadeau of surf samen naar www.vzz.nl en maak hem of haar lid. Het lidmaatschap kost maar €18,- per jaar.

17 november 2007 bijzondere ledendag

In verband met het 55-jarig bestaan van de vereniging. Bij het ter perse gaan van dit nummer van *Zoogdier* was nog niet bekend hoe we deze verjaardag gaan vieren, maar noteer in ieder geval alvast 17 november in uw agenda.

VRIJWILLIGERS GEZOCHT

Er wordt hard gewerkt om alle waarnemingen die de afgelopen jaren in het kader van VZZ-projecten verzameld zijn in de Zoogdierdatabank te krijgen. Maar het is zo veel dat we op zoek zijn naar extra menskracht. Wil jij ons helpen, neem dan contact op met Dennis Wansink op het kantoor van de vereniging.

Giften

In februari zijn de leden benaderd om de Zoogdierverseniging dit jaar extra te steunen. Het bestuur dankt alle leden die de vereniging extra financiële steun aanboden. We zullen het goed gebruiken.

Giften zijn nog steeds van harte welkom. Wilt u de Zoogdierverseniging ook helpen de zoogdieren te beschermen, maak dan een gift over naar giro 203737, onder vermelding van Zoogdierfonds.

Dennis Wansink

Nieuwe eindredacteur 'Zoogdier'

Per 1 januari heeft *Zoogdier* een nieuwe eindredacteur, in de vorm van Imre Veen. Zij zal zich één dag in de week bezighouden met ons blad en daarnaast beschikbaar zijn voor *Lutra* en andere uitgaven van de VZZ. Tijdens haar HBO-opleiding Diermanagement aan het Van Hall Instituut heeft ze verschillende redactionele projecten uitgevoerd. Daarna heeft ze gewerkt als assistent webmaster en eindredacteur bij de Rijksuniversiteit Groningen.

Marius den Boer

Natuur.nieuws

Winter is vleermuizentijd. Tellen, tellen en nog eens tellen is de boodschap, ook in deze winter die meer op een mix tussen lente en herfst lijkt. Of er nadien iets met de cijfers gebeurt, is een zorg voor later. Dat er wel iets mee gebeurt, dat is zeker. Begin dit jaar lanceerden het Vlaamse Agentschap voor Natuur en Bos en Natuurpunt Beheer vzw het Life-project 'Bat-action'. Drie soorten staan centraal: ingekorven vleermuis, Bechsteins vleermuis en meervleermuis. Via de website www.bataction.be kan iedereen de acties die in het kader van dit project genomen worden, op de voet volgen. Neem eens een kijkje!

Onze belofte om jullie op de hoogte te houden van het everzwijnenverhaal in West-Vlaanderen komen we hierbij na, weliswaar met de hulp van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek: het INBO publiceerde een rapport over de stand van zaken. Je kunt het downloaden via www.inbo.be, klik op publicaties, rapporten.

De slaapmuizen zijn nog steeds niet uit deze rubriek weg te slaan: in 2006 werd in de Voerstreek een recordaantal hazelmuizennesten gevonden, ook op enkele nieuwe locaties. Het eikelmuisproject loopt als een trein, en ik kan jullie nu al verklappen dat in het volgende nummer van Zoogdier een overzichtsartikel van het project te lezen zal zijn. Ook de bever laat van zich horen: een exemplaar dook zowaar op in Mechelen, niet de eerste keer, maar wel bijzonder. Het Agentschap voor Natuur en Bos werkt aan een visie rond de bever in Vlaanderen, onze Zoogdierenwerkgroep volgt het beververhaal van nabij.

Het blijft een stokpaardje van ondergetekende: de minder bekende, of moet ik zeggen, de minder populaire soorten uit de vergetelheid halen. Wie

in onze Lage Landen besteedt nog wat aandacht aan soorten zoals de dwergmuis, de woelrat of de veldspitsmuis? Weinig landelijke projecten voor deze soorten, dat staat vast. Aaibaar zijn ze ook al niet, tenzij de dwergmuis misschien. Kleine zoogdieren zijn bij uitstek een soortengroep om eens met een Natuurpuntafdeling of een andere lokale werkgroep te onderzoeken: leen een reeks valletjes via het landelijke uitleensysteem (zie website), informeer je op voorhand over de noodzakelijke vergunningen en schiet in actie!

Tot slot: eindelijk is er een folder waarin de Vleermuizenwerkgroep en de Zoogdierenwerkgroep zich voorstellen. Niet om bij de bakker of de slager te leggen, wel om aan geïnteresseerden mee te geven. De folder vermeldt zowaar hoe je je kunt abonneren op Zoogdier... Actieve leden van beide werkgroepen kunnen een stapeltje folders aanvragen via info@zoogdierenwerkgroep.be. Doen!

Bob Vandendriessche

Agenda

21 april 2007

Algemene ledenvergadering VZZ
Natuurmuseum Rotterdam

10-14 december 2007

Sixth European Vertebrate Pest Management Conference, the University of Reading, UK.

Een internationaal symposium met wetenschappers op het gebied van plaagbestrijding.

Colin Prescott: C.V.Prescott@Reading.ac.uk

Voor actuele agenda-informatie kunt u kijken op www.vzz.nl en www.natuurpunt.be

Aanwijzingen voor auteurs

Artikelen dienen populair-wetenschappelijk van aard te zijn en niet elders gepubliceerd. De voorkeur gaat uit naar stukken over de (in het wild levende) zoogdieren van de Benelux. Ook korte mededelingen en bijzondere waarnemingen zijn welkom. Met vragen over inhoud en/of vorm kunt u altijd contact opnemen met de redactie. Uitgebreidere aanwijzingen voor auteurs zijn te vinden op de VZZ-site:

www.vzz.nl/zoogdier/auteurs.htm

Adressen

Zoogdierverseniging VZZ

Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem, Nederland
T: 026-3705318 F: 026-3704038
E: zoogdier@vzz.nl Website: www.vzz.nl

Werkgroepen Zoogdierverseniging VZZ Veldwerkgroep Nederland

Eric Thomassen, Middelstegracht 28, 2312 TX Leiden
T: 071-5127761 E: erichthomassen@hetnet.nl

Materiaaldepot Veldwerkgroep

Jan Alewijn Dijkhuizen
E: materiaal@vzz.nl

Vleermuiswerkgroep Nederland (VLEN-VZZ)

Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem
E: vleermuiswerkgroepnederland@vzz.nl
Website: www.vleermuis.net

Informatiepunt Zeezoogdieren

Marjan Addink
Naturalis, Postbus 9517, 2300 RA Leiden
E: addink@nnm.nl

Werkgroep Boommarter Nederland

Ben van den Horn
Celsiusstraat 4, 3817 XG Amersfoort
T: 033-4625970 E: belise@freeler.nl

Beverwerkgroep

Annemarieke Spitzen
p/a VZZ, Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem
T: 026-3705318 E: beverwerkgroep@gmail.com

Zoogdierwerkgroep Overijssel

Nico Driessen, p/a Natuur & Milieu Overijssel,
Stationsweg 3, 8011 CZ Zwolle
T: 038 425 0979 E: n.driessen@natuurmilieu.nl

Natuurpunt

Goedele Verbeylen
Coxiestraat 11, 2800 Mechelen, België
T: 015-297244 E: goedele@zoogdierenwerkgroep.be
Website: www.zoogdierenwerkgroep.be

Zoogdierenwerkgroep

Bob Vandendriessche
Begoniastraat 26, 8020 Oostkamp, België
T: 0477-757491
E: bob.vandendriessche@natuurpunt.be

Vleermuizenwerkgroep

Alex Lefèvre, Klissenhoek 85,
2290 Vorselaar, België
T: 014-516201 E: vleermuizenalex@yahoo.com

VZZ-lidmaatschap/Natuurpunt-abonnement

VZZ-lidmaatschap met alleen *Zoogdier*: €18,- per jaar. Lidmaatschap met tijdschriften *Lutra* en *Zoogdier* €30,- per jaar.

Overmaken op postbank 203737 of voor België op rekening 000-1486269-35, onder vermelding van het gewenste lidmaatschap.

Leden van Natuurpunt kunnen zich op *Zoogdier* abonneren door €8,50 over te maken op 000-1486269-35 met vermelding:

"Zoogdier + 'lid Natuurpunt' + lidnummer"

Opzeggen

Uitsluitend schriftelijk, vóór 1 december, bij het Bureau van de VZZ

Zoogdier

ISSN 0925-1006

Redactieadres

Redactie Zoogdier, Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem,
T: 026-3705318, E: redactie.zoogdier@vzz.nl

Redactie

Marius den Boer (hoofredactie), Steve Geelhoed, Maurice La Haye, Rob Koelman, Alice Pillot, Froukje Rienks, Bob Vandendriessche, Imre Veen (eindredactie), Goedele Verbeylen

Medewerkers

Dirk Criel, Dick Klees, Bastiaan Meerburg, Thierry Onkelinx, Meta Rijks, Sven Verkem, Rollin Verlinde

Opmaak

Han Halewijn - Music Design, Arnhem

Druk

Hoontetijl, Utrecht

Losse nummers Zoogdier

Losse nummers à € 6,- inclusief porto zijn te bestellen via redactieadres o.v.v. jaargang en nummer

Kopijsluitingsdata

1 april; 1 juli; 1 oktober; 1 januari

UIT DE KUNST

Fiona Zondervan (1963) woont en werkt in Groningen en maakt beelden in steen, brons en hout. Ze liet zich inspireren door de moeflon bij het maken van dit bronzen beeldje. Het hele beeldje en informatie over de kunstenaar en haar werk kunt u vinden op haar website:

www.fionazondervan.nl

Uit de kunst